

Aleksander Smoliński

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

ORCID: 0000-0002-2185-8589

Łyżka dziegciu do przysłowiowej beczki miodu. Uwagi na temat albumu fotograficznego poświęconego działaniom zbrojnym pomiędzy Rzeczpospolitą Polską a sowiecką Rosją wiosną i wczesnym latem 1920 roku. Artykuł recenzyjny

W ostatnim „Roczniku Kresowym” ukazała się recenzja autorstwa Rafała Michlińskiego¹ poświęcona jednej z niedawno wydanych publikacji dotyczących wojny polsko-sowieckiej z lat 1919–1920–1921, a dokładniej wyprawy kijowskiej z kwietnia i maja oraz wydarzeń z czerwca i lipca 1920 roku. Jest to głównie album fotografii przygotowany przez Agnieszkę Knyt – długoletniego pracownika Ośrodka KARTA, wzbogacony o liczne, z reguły ciekawe i dobrze dobrane, cytaty pochodzące z różnorodnych źródeł – także rosyjskojęzycznych².

¹ Vide: R. Michliński, *Wyprawy kijowskiej szkic zbiorowy – rzecz o albumie Ośrodka KARTA w 100-lecie wyprawy*, „Rocznik Kresowy” 2020, R. 6, nr 6 (8), z. 2, s. 359–366.

² *Wojna o wolność 1920*, t. 1, *Wyprawa kijowska*, wybór i opracowanie A. Knyt, konsultacja historyczna J. Odziemkowski, Ośrodek KARTA, Warszawa 2020, ss. 263.

Po omówieniu jego zawartości oraz po wskazaniu na pewne, niekiedy dość istotne zdaniem Rafała Michlińskiego błędy i nieścisłości oraz na ewentualne korzystne dla całości tej publikacji uzupełnienia³, stwierdził on, iż: „Pierwszą rzeczą, która zwraca uwagę jest duża ilość wykorzystanych źródeł. Wypowiedziom, tak odmiennym w swoich treściach jak ich autorzy, towarzyszy bogata oprawa graficzna. Różnorodność fotografii i grafik zasługuje na uznanie”⁴. Dalej zaś napisał:

Przedstawiona niemal dzień po dniu, opowiedziana fotografiami i grafikami wyprawa na Kijów przenosi Czytelnika do wojennych okopów, szpitali polowych, ukraińskich bezdroży i nad poleskie rzeki. Obraz codzienności wojennej – uciekających przed frontem cywili, protesty robotników, działania bojowe czy narady wojskowe – doskonale współgra i dopełnia zamieszczone teksty. 240 starannie dobranych, bardzo dobrej jakości zdjęć i grafik stanowi wielki atut albumu. Dobór odpowiedniej oprawy graficznej do tekstu jest sztuką niezwykle trudną. W przypadku *Wojny o wolność 1920* można stwierdzić z pełną odpowiedzialnością, że sztuka ta się udała⁵.

W ostatecznej ocenie albumu autorstwa Agnieszki Knyt recenzent Rafał Michliński skonstatował natomiast:

Starannie wydany, bogaty źródłowo, zarówno pod względem tekstów, jak i fotografii oraz grafik album pod redakcją A. Knyt jest pracą bardzo udaną. Przemyślana koncepcyjnie publikacja przenosi Czytelnika do wydarzeń sprzed stu laty, ukazując wyprawę kijowską z wielu perspektyw. Opowiedziana wielogłosem historia zachęca czytelnika do refleksji, a odpowiednio dobrana strona graficzna doskonale dopełnia narrację. Słowo pisane współgra z obrazem, aby – jak to podkreśliła autorka w słowie od wydawcy – można było doświadczyć ówczesnego życia, dziś trudno wyobraźalnego. Należy pogratulować autorce bardzo udanego pierwszego tomu albumu⁶.

W powyższego można wywnioskować, że zdaniem Rafała Michlińskiego jest to publikacja ze wszelkich miar warta polecenia szero-

³ R. Michliński, op. cit., s. 364–366.

⁴ Ibidem, s. 363–364.

⁵ Ibidem, s. 364.

⁶ Ibidem, s. 366.

kiemu kręgowi czytelników, w tym także tym potencjalnym odbiorcom, którzy za jej pomocą będą bądź budowali, bądź też poszerzali swoją wiedzę o naszej niedawnej, jednocześnie niezwykle barwnej i dość zawiłej przeszłości. W dalszej części tego tekstu piszący te słowa pozwoli sobie wyrazić bardziej krytyczną opinię o omawianej tutaj publikacji autorstwa Agnieszki Knyt.

W całym XX wieku wojna Rzeczypospolitej Polskiej z sowiecką Rosją z lat 1919–1920–1921 była jednym z najdramatyczniejszych i najważniejszych wydarzeń w życiu naszego państwa i narodu. Jednocześnie było to ostatnie wielkie zwycięstwo polskiego oręża. Poza tym jej przebieg oraz skutki – szczególnie w razie ewentualnej klęski strony polskiej, poza obszarami wchodzącymi niegdyś w skład Rzeczypospolitej Obojga Narodów – mogły mieć również katastrofalne znaczenie dla losów narodów pozostałej części Europy, przede wszystkim zaś dla Niemiec oraz dla Czechosłowacji i krajów leżących po południowej stronie Karpat, a nawet tak odległych obszarów, jak Półwysep Apeniński⁷.

Stąd też niezwykle ciekawa i nadal kryjąca sporo tajemnic oraz mniej lub bardziej istotnych kontrowersji⁸, a także koniecznych do

⁷ Vide choćby: E.V. d'Abernon, *Osiemnasta decydująca bitwa w dziejach świata. Pod Warszawą 1920 r.*, Warszawa 1932; H. Camon, *Zwycięski manewr Marszałka Piłsudskiego przeciw bolszewikom. Sierpień 1920. Studium strategiczne*, Warszawa 1930, a także: A. Nowak, *Pierwsza zdrada Zachodu. 1920 – zapomniany appeasement*, Kraków 2016.

⁸ Vide chociażby: F.A. Arciszewski, *Cud nad Wisłą. Rozważania żołnierza*, Londyn 1957; A. Kędzior, *Rozważania o bitwie warszawskiej 1920 roku*, Opracowanie J. Giertych, Toruń 2000; A. Smoliński, *Kontrowersje wokół porażki sowieckich pociągów pancernych w Korosteniu 10 października 1920 roku*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2003, R. 4 (55), nr 2 (197); idem, *Kawaleria kontra pociągi pancerne, czyli kontrowersje dotyczące porażki sowieckich pociągów pancernych w Korosteniu dnia 10 października 1920 r. Przyczynek do dziejów jazdy Wojska Polskiego oraz wojny polsko-sowieckiej z lat 1919–1921*, [w:] *Do szarży marsz, marsz... Studia z dziejów kawalerii*, t. 5, praca zbior. pod red. A. Smolińskiego, Toruń 2014, gdzie autor zwrócił uwagę na możliwe nieścisłości, jakie mogą występować w literaturze przedmiotu, a które często są efektem niezbyt dokładnej analizy dostępnych źródeł oraz literatury.

Vide również: T.A. Olszański, *Mit i prawda o obronie Zamościa w sierpniu 1920 r.*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 1996; E. Wiszka, *Udział 6 dywizji armii Ukraińskiej Republiki Ludowej w obronie Zamościa w sierpniu 1920 roku*, [w:] *Od armii komputowej do narodowej (XVI–XX w.)*, praca zbior. pod red. Z. Karpusa, W. Rezmiera, Toruń 1998, a także: A. Smoliński, *Na marginesie*

rozwiązania zagadnień badawczych tematyka wojny polsko-sowietkiej z lat 1919–1920, a szczególnie przebieg kampanii 1920 roku, obejmującej działania wojenne od wyprawy kijowskiej aż do bitwy niemeńskiej, nadal budzi niesłabnące zainteresowanie licznych polskich historyków, zarówno tych zajmujących się historią wojskową⁹,

artykułu o walkach z I Armią Konną na Zamojszczyźnie, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2005, R. 6 (57), nr 1 (206); idem, *Bilans strat w ludziach, koniach i materiale wojennym poniesionych przez 1 Armię Konną w trakcie walk na polskim teatrze działań wojennych w okresie maj–wrzesień 1920 r.*, [w:] *Od Grunwaldu do Bzury – bitwy i boje polskie na przestrzeni dziejów*, praca zbior. pod red. J. Jędrysiaka, D. Koresia, J. Maronia, K. Widzińskiego, Wrocław 2012; E. Wiszka, *Jeszcze o obronie Zamościa i bitwie pod Komarowem w 1920 roku*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2005, R. 6 (57), nr 1 (206).

- ⁹ Wśród dużej liczby współczesnych i bardzo zróżnicowanych pod względem wartości merytorycznej opracowań dotyczących kwestii militarnych, będących efektem wysiłków polskich historyków można wymienić choćby następujące publikacje: A.L. Szcześniak, *Wojna polsko-radziecka 1918–1920*, Warszawa 1989; M. Tarczyński, *Cud nad Wisłą. Bitwa warszawska 1920*, Warszawa 1990; J. Odziemkowski, *15 wiorst od Warszawy. Radzymin 1920*, Warszawa 1990; idem, *Leksykon wojny polsko-rosyjskiej 1919–1920*, Warszawa 2005; G. Łukomski, B. Polak, M. Wrzosek, *Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920*, t. 1 i 2, Koszalin 1990; L. Królikowski, *Bitwa warszawska 1920 roku. Działania wojenne, zachowane pamiątki*, Warszawa 1991; L. Wyszczałski, *Niemien 1920*, Warszawa 1991; idem, *Warszawa 1920*, Warszawa 1995; idem, *Kijów 1920*, Warszawa 1999; idem, *Bitwa na przedpolach Warszawy*, Warszawa 2000; idem, *Operacja Niemeńska 1920 roku*, Warszawa 2003; idem, *Operacja warszawska sierpień 1920*, Warszawa 2005; idem, *Polska sztuka wojenna w latach 1918–1921*, Toruń 2005; idem, *Niewypowiedziana wojna. Polsko-rosyjskie działania militarne w 1919 roku*, Toruń 2005; idem, *Kampania ukraińska 1920 roku*, Warszawa 2009; idem, *Wojna polsko-rosyjska 1919–1920*, t. 1 i 2, Warszawa 1993; B. Skaradziński, *Polskie lata 1919–1920*, t. 1 i 2, Warszawa 1993; T. Krząstek, *Wojna polsko-rosyjska 1919–1920*, Warszawa 1995; R. Juszkiewicz, *Działania militarne na Mazowszu Północnym i w Korytarzu Pomorskim. 1920 rok*, Warszawa 1997; J. Cygan, W.J. Wysocki, *Niepodległość była nagrodą. Polski wysiłek zbrojny w latach 1914–1921*, Warszawa 1999; *Bitwa Niemeńska*, praca zbior. pod red. U. Kraśnickiej i K. Filipowa, Białystok 2000; M. Klimiecki, *Galicja Wschodnia 1920*, Warszawa 2005; A. Zamojski, *Warszawa 1920. Nieudany podbój Europy. Klęska Lenina*, przełożył M. Ronikier, Kraków 2009; T. Grzegorzczak, *6 Armia Wojska Polskiego w 1920 r.*, Toruń 2009; *Wojna o wszystko. Opowieść o wojnie polsko-bolszewickiej 1919–1920*, praca zbior., Warszawa 2010.

Warto też tutaj zauważyć, iż pomimo pewnych ograniczeń zupełnie nową jakością w zakresie badań historycznych nad dziejami wojny polsko-bolszewickiej stanowią dwie prace autorstwa Grzegorza Nowika – vide:

jak i tych badających polityczne i społeczne dzieje ówczesnej Rzeczypospolitej Polskiej¹⁰. Ponadto nie mniejsze zainteresowanie pewnej grupy współczesnych badaczy budzą także różne kwestie społeczne związane z tymi wydarzeniami¹¹, a także propaganda okresu wojny polsko-sowieckiej¹².

Zanim złamano „ENIGMĘ”. Polski radiowywiad podczas wojny z bolszewicką Rosją 1918–1920, cz. 1, Warszawa 2004 oraz: Zanim złamano „ENIGMĘ” rozszyfrowano rewolucję. Polski radiowywiad podczas wojny z bolszewicką Rosją 1918–1920, cz. 2, Warszawa 2010.

¹⁰ Obok wielu innych, licznych opracowań polskich historyków można wymienić choćby następujące publikacje: J. Kumaniecki, *Pokój polsko-radziecki 1921. Geneza, rokowania, traktat, komisje mieszane*, Warszawa 1985; J. Pajewski, *Budowa Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1926*, Kraków 1995; M. Pruszyński, *Dramat Piłsudskiego. Wojna 1920*, Warszawa 1995; *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa*, praca zbior. pod red. Z. Karpusa, W. Rezmiera i E. Wiszki, Toruń 1997; Z.M. Musialik, *Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920*, Włocławek [b.r.]; *Wojna polsko-bolszewicka z perspektywy osiemdziesięciu lat (1920–2000). Aspekty ogólne i regionalne*, praca zbior. pod red. M. Krajewskiego, Włocławek 2001; J.A. Goclon, *Wojna z bolszewicką Rosją o niepodległość Polski (1919–1920)*, Wrocław 2003; idem, *W obronie Europy. Wojna z bolszewicką Rosją w 1920 roku*, Toruń 2006; W. Materski, *Na widencie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918–1943*, Warszawa 2005; M. Klimecki, *Galicyska Socjalistyczna Republika Rad. Okupacja Małopolski (Galicii) Wschodniej przez Armię Czerwoną w 1920 roku*, Toruń 2006; A. Nowak, *Kłęska imperium zła. Rok 1920*, Kraków 2020; A. Chwalba, *Przebrane zwycięstwo. Wojna polsko-sowiecka 1918–1920*, Wołowiec 2020; J. Rolińska, *Lato 1920*, Warszawa 2020, a także pomimo pewnych istotnych zastrzeżeń opracowanie: *Polska i Ukraina w walce o niepodległość 1918–1920*, praca zbior. pod red. T. Krząstka, Warszawa 2009.

¹¹ Vide chociażby: J. Szczepański, *Wojna 1920 roku na Mazowszu i Podlasiu*, Warszawa–Pułtusk 1995; idem, *Wojna 1920 roku w Ostrołęckiem*, Warszawa–Ostrołęka 1997; idem, *Spółczesność polskie w walce z najazdem bolszewickim 1920 roku*, Warszawa–Pułtusk 2000; M.B. Markowski, *Spółczesność województwa kieleckiego wobec wojny polsko-bolszewickiej 1919–1920*, Kielce 1998; *Spółczesność polskie w dobie I wojny światowej i wojny polsko-bolszewickiej 1920 roku*, praca zbior. pod red. R. Kołodziejczyka, Kielce 2001.

¹² Vide choćby: K. Paduszek, *Działalność propagandowa służb informacyjno-wywiadowczych Wojska Polskiego w czasie wojny polsko-bolszewickiej 1919–1921. Organizacja, metody, treści*, Toruń 2004; idem, *Antykomunizm – antybolszewizm – antyrosyjskość? Analogie i antynomie w polskiej propagandzie w wojnie z Rosją Sowiecką*, [w:] *Antykomunizm Polaków w XX wieku*, praca zbior. pod red. P. Kordeli, K. Sacewicza, Białystok–Olsztyn–Warszawa 2019; A.J. Leinwand, *Czerwonym młotem w Orła Białego. Propaganda sowiecka w wojnie z Polską 1919–1920*, Warszawa 2008. Ponadto vide także: П.В. Суслов,

Warto też wspomnieć, że w ostatnich latach zaczęły pojawiać się również opracowania dotyczące sił zbrojnych naszego ówczesnego przeciwnika oraz różnorodnych aspektów ich udziału w wojnie z Polską i jej wschodnimi sojusznikami¹³. Oparcie tych prac przede wszystkim na niewykorzystywanych dotychczas sowieckich źródłach archiwalnych stanowi znaczący krok naprzód w badaniach tego typu, jakie zapoczątkowano już przed 1939 rokiem¹⁴.

Политическое обеспечение советско-польской кампании 1920 года, Москва–Ленинград 1930; T. Teslar, Propaganda bolszewicka podczas wojny polsko-rosyjskiej 1920 roku, Warszawa 1938.

- ¹³ Vide choćby: A. Smoliński, *Jazda Rzeczypospolitej Polskiej oraz Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej na froncie wschodnim w przededniu „wyprawy kijowskiej” 1920 r.*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2005, t. 2; idem, *Zarys organizacji I Armii Konnej Siemiona Budionnego (1919–1923)*, [w:] *Kawaleria przeciwników i sojuszników Wojska Polskiego w latach 1918–1921*, praca zbior. pod red. A. Smolińskiego, Toruń 2003; idem, *Zarys dziejów I Armii Konnej (1919–1923)*, Grajewo 2003; idem, *Pociągi pancerne I Armii Konnej (1919–1921)*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Oficerskiej im. Stefana Czarnieckiego” 2003, R. 7, nr 1 (12); idem, *1 Armia Konna podczas walk na polskim teatrze działań wojennych w 1920 roku. Organizacja, uzbrojenie, wyposażenie oraz wartość bojowa*, Toruń 2008; idem, *Dezercje z 1 Armii Konnej podczas jej walk na polskim teatrze działań wojennych w 1920 r.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 2008, t. 45; idem, *Dezercje z Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej w latach 1918–1922. Wojna z Polską i wojna domowa w Rosji*, „Przegląd Wschodni” 2007, t. 10, z. 3 (39); idem, *Rozboje, rabunki i pogromy Żydów przez 1 Armię Konną na południu Rosji oraz na Ukrainie i w Polsce w 1920 roku*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2009, t. 6; idem, *Rozboje, rabunki i pogromy ludności żydowskiej dokonane przez „Konarmię” Budionnego na Ukrainie w kwietniu i maju oraz we wrześniu i październiku 1920 r.* „Studia Historyczne” 2011, R. 54, nr 3–4 (215–216); idem, *Stosunek „krasnoarmiejców” z 1 Armii Konnej do jeńców polskich w czasie kampanii 1920 r. Przyczynek do losów jeńców podczas wojny polsko-sowieckiej*, [w:] *Spółczeństwo polskie i wojsko. Studia i materiały*, praca zbior. pod red. K. Maksymiuk, D. Weredy, A. Zawadzkiego, Siedlce 2016.
- ¹⁴ Vide chociażby: T. Piskor, *Wyprawa wileńska*, Warszawa 1919; idem, *Działania Dywizji Kawalerji na Ukrainie od 20 IV do 20 VI 1920 roku*, Warszawa 1926; F.A. Arciszewski, *Studia taktyczne z historii wojen polskich 1918–1921*, t. 2, *Ostróg – Dubno – Brody. Walki 18 Dywizji Piechoty z konną armią Budionnego (1 lipca–6 sierpnia 1920)*, Warszawa 1923; M. Biernacki, *Studia taktyczne z historii wojen polskich 1918–21*, t. 3, *Działania Armji Konnej Budionnego w kampanii polsko-rosyjskiej 1920 r. 26.V. – 20.VI. 1920*, Warszawa 1924; T. Kutrzeba, *Bitwa nad Niemnem (wrzesień–październik 1920 roku)*, Warszawa 1926; idem, *Wyprawa kijowska 1920 roku*, Warszawa 1937; A. Przybylski, *Wojna polska*

Podobnie jest również w przypadku historiografii obcej, choć w publikacjach obcojęzycznych lub też pisanych przez cudzoziemców i przekładanych następnie na język polski – podobnie jak przed 1939 rokiem¹⁵ – dominują przede wszystkim zagadnienia militarne i polityczne, przy czym zarówno w literaturze sowieckiej (oraz rosyjskiej), jak i anglosaskiej z reguły Rzeczpospolita Polska ukazywana jest jako agresor, który w kwietniu 1920 roku rzekomo napadł na „pragnące pokoju” Sowiety¹⁶. W efekcie istnienia takiej sytuacji, obok licznych monografii oraz całego szeregu drobniejszych publikacji autorów polskich¹⁷

1918–1921, Warszawa 1930; S. Żukowski, *Działania 3 Konnego Korpusu Gaja*, Warszawa [b.r.].

¹⁵ Poza częścią wcześniej cytowanych prac vide także choćby: M. Weygand, *Bitwa o Warszawę. Odczyt wygłoszony w Brukseli*, Warszawa 1930; D. Charlwood, *Rok 1920. Świat po Wielkiej Wojnie*, przekład S. Patlewicz, Warszawa 2020.

¹⁶ Oprócz części wcześniej cytowanych publikacji vide także: Н.Е. Какурин, В.А. Меликов, *Гражданская война в России: Война с белополяками*, Москва–Санкт-Петербург 2002 (Pierwsze wydanie tej pracy ukazało się już w latach 20.); J.F.C. Fuller, *The battle of Warsaw 1920*, London 1957; *La guerre polono-sovietique de 1919–1920*, Paris 1975; R. Miedwiediew, *Pod osąd historii. Geneza i następstwa stalinizmu*, t. 1–2, Warszawa 1990; И.В. Михутина, *Польско-советская война 1919–1920 гг.*, Москва 1994; N. Davies, *Orzeł biały – czerwona gwiazda. Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920*, Kraków 1997 (wyd. 2, Kraków 2006); М.И. Мельтюхов, *Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918–1939 гг.*, Москва 2001 (wyd. 2 poprawione i znacznie rozszerzone tej pozycji zatytułowane: *Советско-польские войны*, Москва 2004); А.П. Грицкевич, *Западный Фронт РСФСР 1918–1920. Борьба между Россией и Польшей за Белоруссию*, Минск 2009, a także: А.Е. Тарас, *Анатомия ненависти. Русско-польские конфликты в XVIII–XX вв.*, Минск 2008.

¹⁷ Vide choćby: A. Nowak, *Rok 1920: pierwszy plan ofensywy sowieckiej przeciw Polsce*, „Niepodległość. Czasopismo Poświęcone Najnowszemu Dziejom Polski” 1997, t. 49 (t. 29 po wznowieniu); J.J. Bruski, *Sojusz polsko-ukraiński 1920 roku. Piłsudski, Petlura i próba geopolitycznej przebudowy Europy Wschodniej*, [w:] *O granice, niepodległość i cywilizację. Szkice o wojnie polsko-bolszewickiej*, pod red. J. Kloczkowskiego, Kraków 2017. Wykaz literatury na temat wojny polsko-sowieckiej lat 1919–1921 vide: *Katalog wydawnictw Wojskowego Instytutu Naukowo-Wydawniczego, własnych, w większej ilości nabytych i komisowych*, Warszawa 1925; F. Libert, *Materiały do bibliografii wojny polsko-sowieckiej*, Warszawa 1935; U. Olech, *Wojna polsko-sowiecka 1919–1921. Materiały do bibliografii*, Warszawa 1990 oraz *Militarne aspekty odrodzenia Rzeczypospolitej 1914–1921. Bibliografia*, t. 2, praca zbior. pod red. A. Grodeckiego, I. Kowalskiej, I. Sawickiej, Warszawa 1998; Z.G. Kowalski, *Szablą i piórem. Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920 na łamach polskich periodyków wojskowych z lat 1919–1939*, Toruń 2001. Ponadto pewnych informacji na temat

i obcych¹⁸, współczesny czytelnik polski dysponuje także licznymi i bardzo wartościowymi wydawnictwami źródłowymi dotyczącymi tej problematyki, które mogą stanowić solidną podstawę do badań zarówno wojskowych¹⁹, jak i politycznych aspektów tych zagadnień²⁰.

osiągnąć polskiej historiografii dotyczących wojny polsko-bolszewickiej dostarcza również praca: B. Miśkiewicz, *Polska historiografia wojskowa*, Poznań 1996.

Poza tym vide także: A. Smoliński, *Polskie formacje wojskowe okresu I wojny światowej i Wojsko Polskie z lat 1918–1939 – węzłowe problemy oraz stan badań i postulaty badawcze*, „Studia z Dziejów Wojskowości” 2017, t. 6; idem, *Stan badań oraz kondycja polskiej historiografii wojskowej dotyczącej dziejów polskich formacji wojskowych oraz Wojska Polskiego z lat 1914–1939*, „Klio, Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski i Powszechnym” 2019, nr 2, t. 49.

¹⁸ Vide chociażby: В.Я. Павленко, *Варшавський 1920 року договір між Україною і Польщею в контексті радянсько-польської війни*, „Південний Архів. Історичні науки”, Херсон 2004, випуск 16.

¹⁹ Vide choćby: *Bitwa Warszawska 13–28 VIII 1920. Dokumenty operacyjne*, cz. 1 (13–17 VIII), praca zbior. pod red. M. Tarczyńskiego, Warszawa 1995; *Bitwa Warszawska 13–28 VIII 1920. Dokumenty operacyjne*, cz. 2, (17–28 VIII), praca zbior. pod red. M. Tarczyńskiego, Warszawa 1996; *Bitwa Niemeńska 29 VIII–18 X 1920. Dokumenty operacyjne*, cz. 1, (29 VIII–19 IX), praca zbior. pod red. M. Tarczyńskiego, Warszawa 1998; *Bitwa Niemeńska 29 VIII–18 X 1920. Dokumenty operacyjne*, cz. 2 (20 IX–18 X), praca zbior. pod red. M. Tarczyńskiego, Warszawa 1999; *O Niepodległą i granice*, t. 1, *Komunikaty Oddziału III Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego 1919–1921*, opracowanie, wybór i przygotowanie do druku M. Jabłonowski, A. Koseski, Warszawa–Pułtusk 1999; *Bitwa Lwowska 25 VII–18 X 1920. Dokumenty operacyjne*, cz. 1, (25 VII–5 VIII), praca zbior. pod red. M. Tarczyńskiego, Warszawa 2002; *Bitwa Lwowska 25 VII–18 X 1920. Dokumenty operacyjne*, cz. 2 (6–20 VIII), praca zbior. pod red. M. Tarczyńskiego, Warszawa 2004 (w rzeczywistości ukazała się jednak dopiero w 2006 r.); *Bitwa Lwowska i Zamojska 25 VII–18 X 1920. Dokumenty operacyjne*, cz. 3 (21 VIII–4 IX 1920), praca zbior. pod red. M. Tarczyńskiego, Warszawa 2009; *Bitwa wołyńsko-podolska 5 IX–21 X 1920. Dokumenty operacyjne*, praca zbior. pod red. M. Tarczyńskiego, Warszawa 2014; *Bitwa o Ukrainę 1 I–24 VII 1920. Dokumenty operacyjne*, cz. 1, (1 I–11 V 1920), praca zbior. pod red. M. Tarczyńskiego, wstęp, zakończenie i opracowanie naukowe G. Nowik, J.S. Tym, Warszawa 2016. Pamiętać trzeba, iż obecnie dysponujemy również rosyjsko- oraz ukraińskojęzycznymi publikacjami źródeł tego typu.

²⁰ Kwestii politycznych dotyczą chociażby następujące publikacje: *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, t. 2, *listopad 1918–kwiecień 1920*, opracowali W. Gostyńska, T. Kuźmiński, A. Leinwand, S. Wroński, A. Zatorski, Warszawa 1961; *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, t. 3, *kwiecień 1920–marzec 1921*, opracowali W. Gostyńska, I. Jazborowska,

Warto zauważyć, iż w ostatnich latach wśród wielu różnorodnych publikacji źródłowych ukazały się również wydawnictwa prezentujące źródła innego typu niż aktowe²¹, które także mogą – i powinny – być wykorzystywane w badaniach historycznych²², przede wszystkim zaś, nad polską historią wojskową XX wieku. Takimi źródłami są bowiem chociażby archiwalne fotografie²³. Wydawnictwa tego typu reprezentują z reguły oddzielne

A. Leinwand, S. Wroński, A. Zatorski, Warszawa 1964; *O Niepodległą i granice*, t. 2, *Raporty i komunikaty naczelnych władz wojskowych o sytuacji wewnętrznej Polski 1919–1920*, opracowanie, wybór i przygotowanie do druku M. Jabłonowski, P. Stawecki, T. Wawrzyński, Warszawa–Pułtusk 1999/2000; *O Niepodległą i granice*, t. 3, *Raporty i informacje Biura Propagandy Zagranicznej Prezydium Rady Ministrów 1920–1921*, opracowanie, wybór i przygotowanie do druku M. Jabłonowski, W. Janowski, A. Koseski, Warszawa–Pułtusk 2002; K. Jońca, *Wojna polsko-sowiecka 1920 roku w dokumentach niemieckiej dyplomacji*, Wrocław 2002; *O Niepodległą i granice*. Komitet Narodowy Polski. *Protokoły posiedzeń 1917–1919*, t. 6, wstęp, wybór i opracowanie M. Jabłonowski, D. Cisowska-Hydzik, Warszawa–Pułtusk 2007; *O Niepodległą i granice*, t. 7, *Raporty Straży Kresowej 1919–1920*. *Ziem Północno-Wschodnich opisanie*, wstęp, wybór i opracowanie J. Gierowska-Kałuża, Warszawa–Pułtusk 2011; *Sojusz Piłsudski – Petlura. Dokumenty i materiały*, red. J. Pisuliński, W. Skalski, Warszawa–Kijów 2020. Nie należy zapominać także o wydawnictwach źródłowych rosyjsko- oraz ukraińskojęzycznych.

²¹ O znaczeniu różnorodnych typów źródeł, w tym również wizualnych, wykorzystywanych współcześnie w badaniach dotyczących historii wojskowej vide choćby: B. Pawłowski, *Badania dawnej polskiej historii wojskowej. Zadania pracy i ogólna charakterystyka źródeł*, Warszawa 1927; B. Miśkiewicz, *Wprowadzenie do badań historycznowojskowych*, Poznań 2001; idem, *Wartość poznawcza źródeł historyka wojskowego*, [w:] *Źródła w badaniach historii wojskowej*. VII Ogólnopolskie Forum Historyków Wojskowości. Siedlce 17–18 września 2003 r., red. nauk. K. Pindel, Toruń 2004. Ponadto vide także: A. Smoliński, *Źródła do historii wojskowej i możliwości ich wykorzystania w nauczaniu historii w szkolnictwie podstawowym i ponadpodstawowym oraz w kształceniu uniwersyteckim*, [w:] *Szlakiem twierdzy Koźle. Militarne tradycje Kędzierzyna-Koźla, Śląska i Rzeczypospolitej*, t. 2, praca zbior. pod red. T. Ciesielskiego, Kędzierzyn-Koźle 2013.

²² Szerzej vide chociażby: *Foto-historia. Fotografia w przedstawianiu przeszłości*, praca zbior. pod red. V. Julkowskiej, Poznań 2012; *Foto-historia. Fotografia w edukacji historycznej*, praca zbior. pod red. V. Julkowskiej, Poznań 2012.

²³ O dziejach i znaczeniu fotografii wojennej vide choćby: H. Latoś, *Z historii fotografii wojennej*, Warszawa 1985. Jednocześnie można też zaobserwować tendencję do łączenia w jednej publikacji zarówno archiwalnych fotografii, jak i pocztówek – vide chociażby: P. Galik, *I wojna światowa na starych*

voluminy poświęcone wyłącznie siłom zbrojnym Rzeczypospolitej Polskiej²⁴ i różnym polskim formacjom wojskowym z okresu I i II wojny światowej oraz wojennym dziejom narodu polskiego²⁵.

pocztówkach (Der Erste Weltkrieg auf alten Postkarten / Первая мировая война на старых открытках), Łódź 2008; T.K. Kozłowski, D. Błahut-Biegańska, *Wielka Wojna na Wschodzie. Od Bałtyku po Karpaty (The Great War in the East. From the Baltic to the Carpathian Mountains)*, Warszawa 2015; A. Nieuważny, *Zapomniana wojna 1914–1918. Front wschodni*, opracowanie graficzne L. Majewski, Olszanica 2015.

²⁴ Vide choćby: S. Zieliński, L. Nagórny, *Szwależerowie, ulani i strzelcy konni w fotografii Narcyza Witczaka-Witaczyńskiego*, Warszawa 2013; D. Kosiński, *Przedwojenna kawaleria. Najpiękniejsze fotografie*, Warszawa 2013; B. Uziembło, *Toruńskie lotnictwo wojskowe II Rzeczypospolitej w fotografii ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Toruniu*, Toruń 2013; idem, *Marynarka Wojenna II Rzeczypospolitej w fotografii ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Toruniu*, Toruń 2016. Ponadto vide także: idem, *Marszałek Piłsudski w fotografii ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Toruniu*. 150. rocznica urodzin Józefa Piłsudskiego, Toruń 2017; S. Wyrzycki, *Józef Piłsudski na dawnej karcie pocztowej i fotografii*, Kielce 2012.

²⁵ Vide choćby: *Polska w latach wojny światowej w kraju i na obczyźnie. Pamiątkowy zbiór fotografii i dokumentów*, zebrał i ułożył M. Wieliczko, Warszawa 1929; P. Bauer, B. Polak, *Armia „Poznań” 1939*, Poznań 1987; S. Bałuk, M. Michałowski, *Polski czyn zbrojny 1939–1945*, Warszawa 1989; *O Niepodległość i granice 1914–1921*, wstęp Z. Wójcik, noty historyczne A. Friszke, Warszawa 1990; M. Klimecki, W. Klimczak, *Legiony Polskie*, Warszawa 1990; J.L. Engler, K. Barbarski, *Generał Maczek i żołnierze 1 Dywizji Pancerniej*, Londyn 1992; A.K. Kunert, *Wrzesień 1939*, Warszawa 1993; K. Szmagier, *Generał Anders i jego żołnierze*, Warszawa 1993; *Jeńcy bolszewicy z wojny 1920 roku na fotografiach Jana Zimowskiego. Katalog wystawy*, praca zbior., Muzeum Historii Fotografii w Krakowie, Kraków 1995; *Fall Weiss. Wrzesień 1939 w niemieckiej fotografii*, koncepcja i opracowanie S.F. Wucyna, Warszawa 1997; H. Sobierajski, A. Dyszyński, *„Hubal” mjr Henryk Dobrzański 1897–1940*, Warszawa 1997; P. Waingertner, *Żelazna Karpacka. II Brygada Legionów Polskich w fotografii*, Łódź 2003; *Rok 1920. Wojna Polski z Rosją bolszewicką*, wybór i opracowanie A. Knyt, Warszawa 2005; P. Anczewski, *Nie zardzewiał miecz... Katalog fotografii. Wojsko Polskie we Francji, Włoszech, w Stanach Zjednoczonych i Rosji podczas I wojny światowej*. Biblioteka Narodowa, Warszawa 2005; G. Campana, R. Orsetti, *Il II Corpo d' Armata polacco nelle Marche 1944–1946. Fotografie*, Marche–Londra 2005; *Wielka Wojna na ziemiach polskich w niemieckiej fotografii wojskowej*, red. T. Idzikowski, G. Klebowicz, Przemyśl 2007; *Rok 1918. Odzyskiwanie niepodległości*, wybór i opracowanie A. Dębska, Warszawa 2008; *Wielka Wojna w Galicji. Album fotografii archiwalnej*, zdjęcia zebrał i opatrzył podpisami Ł. Chrzanowski, Przemyśl 2008; *Wieluń 1 IX 1939 r.*, praca zbior. pod red. J. Żelazko, A. Ossowskiego, Łódź 2009; *„A więc wojna...” Ludność cywilna we wrześniu 1939 r. („It's War...” The Civilian Population in September*

Ponadto są także albumy, gdzie fotografie tego typu stanowią jedynie jeden z pokazywanych w nich aspektów²⁶. Podobnie jest też niekiedy z wydawanymi drukiem muzealnymi katalogami²⁷, choć uka-

1939), koncepcja, wybór i opracowanie P. Rokicki, Warszawa–Lublin 2009; *I i II wojna światowa. Polska i Polacy*, redaktor prowadzący i dobór fotografii K. Kucharczuk, Warszawa 2010; A. Smoliński, *Pamiętki wojskowe oraz fotografie związane z wizytą w Polsce w 1937 r. króla Rumunii Karola II przechowywane w polskich muzeach*, [w:] *Wielowiekowe bogactwo polsko-rumuńskich związków historycznych i kulturowych (Bogăția multiseclară a legăturilor istorice și culturale polono-române)*, praca zbior. S. Iachimovschi, E. Wieruszewskiej-Calistru, Suceava 2014; *W drodze do niepodległości. Legiony Polskie w zbiorach Muzeum Fotografii w Krakowie*, kurator i autor scenariusza A. Rybicki, Kraków–Warszawa 2018; H. Sobierajski, A. Dyszyński, *Hubal. Henryk Dobrzański 1897–1940. Fotobiografia*, Warszawa 2019. Wydawnictwem tego typu jest właściwie również pozycja: A. Jońca, *Pojazdy mechaniczne Wojska Polskiego 1939*, Warszawa 2006.

Warto też tutaj dodać, iż po 1989 r. wydano cały szereg reprintów wydawnictw wcześniejszych, które ukazały się przed 1939 r. bądź też na emigracji – vide choćby: *Semper Fidelis. Obrona Lwowa w obrazach współczesnych*, praca zbior. pod red. W. Mazanowskiej. Nakładem Towarzystwa Straży Mogił Polskich Bohaterów, Lwów 1930 (reprint Oficyny Wydawniczej „Volumen”, Warszawa 1990); *Album Legionów Polskich*, praca zbior. pod protektoratem J. Stachewicza, Warszawa 1933 (reprint Wydawnictw Artystycznych i Filmowych, Warszawa 1989); E. Quirini, S. Librewski, *Ilustrowana kronika Legionów Polskich*, Kraków 1936 (reprint nakładem Przedsiębiorstwa Wielobranżowego „Ewa” S.C. w Dąbrowie Górniczej, Katowice 1992); *Polska Marynarka Wojenna od pierwszej do ostatniej salwy w drugiej wojnie światowej. Album pamiątkowy*, opracował W. Kosianowski, Nakładem Samopomocy Marynarki Wojennej wydane przez Instytut Literacki w Rzymie, Rzym 1947 (reprint Krajowej Agencji Wydawniczej Oddział we Wrocławiu, Wrocław 1990).

²⁶ Vide chociażby: A. Garlicki, A. Garlicka, *Józef Piłsudski. Życie i legenda*, Warszawa 1993; M. Krupa, *Zakopane wczoraj i dziś (Zakopane past and present)*, Marki 2004; *Polska na starej fotografii*, wstęp, wprowadzenie do rozdziałów i podpisy J. Tazbir, D. Nałęcz, Olszanica 2005; *Kraków. Fotografie z dawnych lat*, wstęp, wprowadzenie i podpisy J. Purchla, M. Skrejko, Olszanica 2006. Nie jest to jednak absolutną regułą, przy czym niekiedy w wydawnictwach tego typu pokazuje się garnizony wojskowe z czasów Austro-Węgier czy też z czasów cesarskich Niemiec, a zapomina praktycznie o armii z okresu II Rzeczypospolitej – vide choćby: *Świecie na starej pocztówce*, praca zbior., Świecie 1998; J. Zieliński, *Pozdrowienia z Krakowa*, Krosno 2005; I. Kotłobułatowa, *Lwów na dawnej pocztówce (Lviv on old postcards / Львів на давній поштівці)*, Kraków 2006.

²⁷ Vide chociażby: *Drużyniacy – strzelcy – leguny. Żołnierze Legionów Polskich 1914–1918. Katalog wystawy lutego – marzec 2002*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich

zują się także publikacje katalogów poświęconych wyłącznie fotografii wojskowej i wojennej²⁸.

Oprócz tego pojawiają się też publikacje prezentujące archiwalne pocztówki o treści militarnej oraz fotografie, które głównie podczas I wojny światowej spełniały rolę masowo reprodukowanych – wykorzystywanych zarówno przez cywili, jak i wojskowych – kart pocztowych²⁹.

Zauważyć też trzeba, że uroczyste obchody najpierw 90., a następnie 100. rocznicy bitwy warszawskiej oraz polskiego zwycięstwa nad Robotniczo-Chłopską Armią Czerwoną w 1920 roku również zaowocowały wydawnictwami tego typu³⁰. W ostatnich latach do publikacji związanych z tymi obchodami dołączyły także liczne przygotowane do druku w ramach działalności statutowej Instytutu Pamięci Narodowej³¹.

– Muzeum XX. Lubomirskich, praca zbior., Wrocław 2001; A. Romaniuk, *Pamiętki po 2 Pułku Strzelców Podhalańskich z Sanoka. Katalog zbiorów*. Muzeum Historyczne w Sanoku, Sanok 2003.

²⁸ Vide: A. Rybicki, *Józef Piłsudski na fotografiach ze zbiorów Muzeum Historii Fotografii w Krakowie*, Kraków 2005; idem, *Fotografia wojskowa i wojenna ze zbiorów Muzeum Historii Fotografii im. Walerego Rzewuskiego w Krakowie*, t. 1, Kraków 2008.

²⁹ Vide choćby: L. Królikowski, K. Oktabiński, *Warszawa 1914–1920. Warszawa i okolice w latach walk o niepodległość i granice Rzeczypospolitej*, Warszawa 2007; M. Berczenko, *I wojna światowa i sprawa polska na dawnych kartach pocztowych*, opracowanie graficzne K. Motyka, Rzeszów 2009; A. Smoliński, *Fotografia jako cenne źródło do badań Wielkiej Wojny z lat 1914–1918. Przyczynek do dziejów fotografii wojennej i wojskowej*, „*Studia z Dziejów Polskiej Historiografii Wojskowej*” („*Studies on the History of Polish Military Historiography*”), Publikacja Instytutu Historii UAM. 126, t. 16, Poznań 2015.

³⁰ Poza częścią wcześniej oraz dalej cytowanych publikacji vide także: J. Cisek, *Rok 1920. Wojna polsko-bolszewicka*, Warszawa 2010; B. Kruszyński, *Poznań-czycy w wojnie polsko-bolszewickiej 1919–1921*, Poznań 2010; *Rok 1920 w obrazie i dokumencie. Wojna z bolszewikami w zbiorach archiwów polskich*, wybór i opracowanie M. Olczak, J. Stryjek, Warszawa 2020; *Foto-relacje. Wojna 1920 (The 1920 War: A Photo-graphic Account.)*, praca zbior. pod red. K. Puchały-Rojek, konsultacja podpisów A. Smoliński, Warszawa 2020; *Oddziały wielkopolskie w walkach o wschodnią granicę Rzeczypospolitej*, opracowanie A. Pleškoczyński, M. Krzyżaniak, Poznań–Warszawa 2020.

³¹ Poza częścią wcześniej cytowanej literatury vide także: W.J. Muszyński, *Białe Legiony 1914–1918. Od Legionu Puławskiego do I Korpusu Polskiego*, Warszawa 2018; idem, *Białe Legiony przeciwko bolszewikom. Polskie formacje wojskowe w Rosji w latach 1918–1920*, Warszawa 2019; J. Odziemkowski, *Ostatnia bije*

Fakt istnienia w dorobku polskiej historiografii – głównie wojskowej – sporej liczby różnorodnych i z reguły dość dobrze przygotowanych do druku publikacji tego rodzaju, należy odnotować z dużym uznaniem. Jest to tym bardziej istotne, iż nierzadko zdarza się, że w wydawanych drukiem monografiach można napotkać zupełnie źle dobrane i bardzo często całkowicie nieprawidłowo zakwalifikowane i opisane fotografie³². Zdarza się też na dodatek, że ich dobór jest zupełnie przypadkowy i pozbawiony jakiegos głębszego zamyśłu historyków bądź też wydawców. Świadczy to o niekiedy dość nonszalanckim podejściu ich autorów do źródła, jakim jest archiwalna fotografia.

Do grupy publikacji poświęconych wojnie polsko-sowieckiej oraz siłom zbrojnym Rzeczypospolitej Polskiej należy także recenzowana tutaj publikacja przygotowana przez Agnieszkę Knyt oraz Ośrodek KARTA³³. W słowie *Od wydawcy* Autorka napisała:

godzina... *Armia Ochotnicza gen. Józefa Hallera 1920 r.*, Warszawa 2020 oraz: K. Kaczmarek, W.J. Muszyński, R. Sierchuła, *Generał Józef Haller 1873–1960*, Warszawa 2017; idem, *Józef Dowbor-Muśnicki 1867–1937*, Poznań–Warszawa 2018; B. Polak, M. Polak, *Generał Stanisław Taczak 1874–1960*, Poznań–Warszawa 2019.

³² Jako przykład takich sytuacji można podać chociażby następujące pozycje: w albumie fotografii autorstwa M. Olszewskiego poświęconym w całości powstaniu wielkopolskiemu (*Powstanie Wielkopolskie 1918–1919*, Poznań 1963) na s. 111 znalazła się fotografia podpisana jako: „Z nieopisanym wzruszeniem witano okryte chwałą sztandary powstańców na ulicach Chodzieży”. W rzeczywistości tymczasem zdjęcie to przedstawia jeden z oddziałów Wojska Polskiego, faktycznie pochodzący z byłych Wojsk Wielkopolskich, wkraczający do zdobytego w maju 1920 r. Kijowa (sic!). Chyba nikt nie zaprzeczy, że różnica ma charakter zasadniczy. Swoją drogą, ciekawe jest jak na tego typu rewelacje, oczywiście gdyby zdawał sobie z tego sprawę, zareagowałby I sekretarz KC PZPR Władysław Gomułka, którego fragment listu, skierowanego do byłych powstańców otwiera tę publikację. Innym wielce symptomatycznym przykładem błędów tego typu może być fotografia umieszczona w jednej z prac J. Przemszy-Zielińskiego (*Wrześniowa księga chwały kawalerii polskiej*, Warszawa 1991, s. 59) i opisana jako: „Mjr. Edward Milewski, dowódca 3 Pułku Szwoleżerów”. Natomiast naprawdę na tym zdjęciu znajduje się bliżej nieokreślony oficer młodszy, mianowicie podporucznik, na dodatek wcale niepochodzący z kawalerii, lecz najprawdopodobniej z piechoty bądź też z artylerii lekkiej lub ciężkiej, bądź jakiegos innego rodzaju artylerii. Podobnych poważnych pomyłek i nieścisłości można by przytoczyć znacznie więcej.

³³ *Wojna o wolność 1920*, t. 1, *Wyprawa kijowska*, op. cit.

Przedstawiamy decydujące miesiące 1920 roku, w których ważył się los kraju. Wielogłosowa opowieść świadków tamtego czasu – złożona ze wspomnień, dzienników, listów i dokumentów – została dopełniona zdjęciami, plakatami, ulotkami i wytycza główną linię wydarzeń tak, by można było doświadczyć ówczesnego życia, dziś już trudno wyobraźalnego. (...) Relacje zdają tu uczestnicy i świadkowie wojny z obu stron konfliktu, pojawiają się również głosy międzynarodowe (...). W XXI wieku, gdy Polska jest pełnoprawnym członkiem Unii Europejskiej, warto przypomnieć moment, kiedy od postawy Polaków zależało nie tylko bezpieczeństwo, ale w nie mniejszym stopniu – dusza Zachodu³⁴.

Do tak wytyczonego celu trudno mieć jakieś zastrzeżenia. Ta sama uwaga może też dotyczyć wykorzystanych i przytoczonych przez Autorkę cytatów pochodzących z różnorodnych źródeł. Publikacja ma bowiem charakter popularnonaukowy, co powoduje, że recenzent szanuje prawo Autorki do dowolnego doboru treści oraz materiału fotograficznego.

Przystępując jednak do krytycznej analizy *Wojny o wolność*, t. 1, *Wyprawy kijowskiej* należy zauważyć, że nie jest to publikacja nowa. Jest to bowiem kolejna – trzecia – mutacja dwóch wcześniejszych albumów poświęconych „wojnie 1920 r.”³⁵, które ukazały się odpo-

³⁴ Ibidem, s. 5.

³⁵ Należy tutaj zauważyć, że w rzeczywistości nie było żadnej „wojny 1920 r.”, gdyż kampania wiosenno-letnia obejmująca wyprawę kijowską i bitwę warszawską oraz kampania jesienna, czyli bitwa niemeńska 1920 r. były tylko częścią wojny polsko-sowieckiej z lat 1919–1920–1921. Wojna nie może dzielić się bowiem na jakieś mniejsze wojny. Poza tym w wyniku zastosowania takiej periodyzacji i nazewnictwa, co zapewne nie było intencją Autorki, po raz kolejny wpisała się ona w tezę lansowaną niemal od zawsze przez historiografię sowiecką (a potem rosyjską) oraz przez historyków anglosaskich, którzy twierdzą, że wojna ta rozpoczęła się w kwietniu 1920 r. od polskiej agresji na Ukrainę („Małorosję”) i rzekomo odwiecznie rosyjski Kijów – szerzej poza częścią wcześniej cytowanej literatury vide także: L. Trocki, *Moje życie. Próba autobiografii*, Warszawa 1930; H.E. Какурин, В.А. Меликов, *Гражданская война в России: война с белопольякаи...*; H.E. Какурин, И.И. Вацетис, *Гражданская война 1918–1921*, Санкт-Петербург 2002 (pierwsze wydanie miało miejsce już w końcu lat 20. XX w.); A. Smoliński, *Działania zbrojne podczas wojny polsko-sowieckiej (styczeń 1919 r. – październik 1920 r.)*, [w:] *Wojna o wszystko*, op. cit.

wiednio w 2005³⁶ i 2010 roku³⁷ i poza tytułem praktycznie niczym się nie różniły. Poza tym znaczną część zawartych tam tekstów oraz fotografii Autorka publikowała już wcześniej na łamach poczytnego periodyku „Karta”³⁸. Wszystkie te pozycje piszący te słowa bardzo dokładnie przeanalizował, głównie pod kątem poprawności opisu zawartego w nich materiału fotograficznego. W wyniku tego, po opublikowaniu przez Agnieszkę Knyt albumu *1920. Wojna o Polskę* zdecydował się na przygotowanie obszernego artykułu recenzyjnego, w którym przede wszystkim omówił wszystkie zauważone błędy w podpisach fotografii³⁹.

³⁶ Vide: *Rok 1920. Wojna Polski z Rosją bolszewicką*, wybór i opracowanie A. Knyt, Ośrodek KARTA, Muzeum Historyczne m.st. Warszawy, Warszawa 2005, ss. 220.

³⁷ Vide: *1920. Wojna o Polskę*, wybór i opracowanie A. Knyt, Ośrodek KARTA, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa 2010, ss. 228.

³⁸ Vide: A. Knyt, *Rok 1920. Zwycięstwo pod Warszawą*, „Karta. Kwartalnik Historyczny” 2005, nr 45, s. 6–48. Warto tutaj zauważyć także inne przykłady publikacji fotografii wojskowej lub ilustrującej militarne dzieje Polaków oraz Europy, które w ostatnich latach ukazały się wysiłkiem Ośrodka KARTA: *Album. Kawaleria*, „Karta. Kwartalnik Historyczny” 1998, nr 26, s. 3–15; S. Pinkowski, *Wojna 1919*, „Karta. Kwartalnik Historyczny” 2001, nr 32, s. 4–23; *Powstanie Warszawskie. Miasto oddane*, „Karta. Kwartalnik Historyczny” 2001, nr 33, s. 6–47; *Droga na Wschodzie. Exodus 1942*, „Karta. Kwartalnik Historyczny” 2002, nr 35, s. 38–49; *Rok 1920. Wyprawa na Kijów*, „Karta. Kwartalnik Historyczny” 2003, nr 38, s. 4–33; *Syberia 1918–1920. Album V Dywizji*, „Karta. Kwartalnik Historyczny” 2005, nr 44, s. 4–15; ibidem, S. Kazimierczuk, *Tropy. Z myślą o Reichu*; A. Knyt, *Warszawa 1926. Przewrót w maju*, „Karta. Kwartalnik Historyczny” 2006, nr 48, s. 4–63; *Legiony*, „Karta. Kwartalnik Historyczny” 2007, nr 51, s. 2–18; ibidem, W. Barbacki, *Ogień zapatu*, s. 19–31; G. Gąsior, *Zaolzie 1918–20. Stawianie granicy*, „Karta. Kwartalnik Historyczny” 2008, nr 55, s. 2–63; idem, *Zaolzie 1938. Rektyfikacja*, „Karta. Kwartalnik Historyczny” 2008, nr 57, s. 2–47; T.K. Kozłowski, *Album. I wojna na Kresach*, „Karta. Kwartalnik Historyczny” 2009, nr 61, s. 2–29.

³⁹ A. Smoliński, *Uwagi na temat dwóch albumów fotograficznych poświęconych działaniom wojennym pomiędzy Rzeczpospolitą Polską a bolszewicką Rosją w 1920 roku. Artykuł recenzyjny (Rok 1920. Wojna Polski z Rosją bolszewicką. Wybór i opracowanie Agnieszka Knyt. Ośrodek Karta, Muzeum Historyczne Miasta Stołecznego Warszawy, Warszawa 2005 oraz: 1920. Wojna o Polskę. Wybór i opracowanie Agnieszka Knyt. Ośrodek Karta, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa 2010)*, „Limes. Studia i Materiały z Dziejów Europy Środkowo-Wschodniej” 2010–2011, nr 3–4, s. 249–277.

Na polskim rynku wydawniczym często się zdarza, że ukazują się publikacje monograficzne będące efektem zebrania w jedną całość na nowo opracowanych oraz najczęściej poprawionych i uzupełnionych tekstów wcześniej publikowanych przez autorów w różnych periodykach naukowych lub też w publikacjach zbiorowych⁴⁰. Nie jest też rzadkością, iż mają one dwa różne wydania⁴¹. Z reguły jednak ich autorzy w kolejnych wydaniach starają się eliminować błędy oraz nieścisłości zauważone przez siebie lub też ujawnione w toku krytycznych recenzji przygotowanych przez innych badaczy.

Tymczasem w przypadku najnowszej pracy Agnieszki Knyt jest inaczej. We wszystkich trzech wspomnianych powyżej mutacjach albumów poświęconych wydarzeniom 1920 roku związanym z wojną polsko-sowiecką występują te same błędne podpisy części publikowanych przez nią fotografii. Czyżby pomimo trzech wydań, które na dodatek dzieli aż 25 lat oraz mimo możliwości dotarcia do odpowiedniej recenzji nie można było dokonać pewnych zmian, które znacząco poprawiłyby wartość recenzowanej tutaj publikacji?

W praktyce wszystkie te pozycje przedstawiają bardzo podobny, chwilami niemal identyczny i tak samo opisany oraz skomentowany serwis fotograficzny. W każdej z nich jest on jednak ułożony w nieco innej kolejności. Dlatego też tym razem recenzent pozwoli sobie ocenić dobór oraz jakość komentarzy fotografii zawartych jedynie w ostatniej publikacji autorstwa Agnieszki Knyt⁴².

Podjmując się tego zadania piszący te słowa nie zamierza szczegółowo oceniać doboru wykorzystanych w albumie tekstów źródłowych. W wydawnictwie tego typu autor ma bowiem prawo do dokonania pewnego subiektywnego wyboru ilustrującego jego zdaniem w możliwie najlepszy sposób treści, z którymi chciał zapoznać potencjalnego czytelnika. Poza tym wydaje się, iż w przypadku omawianej

⁴⁰ Z reguły też publikacje te dzieli spory odcinek czasowy – vide choćby: A. Smoliński, *Do szarży marsz, marsz... Studia z dziejów kawalerii*, t. 8, *Przyczynki do dziejów jazdy Wojska Polskiego II Rzeczypospolitej w okresie wojen o niepodległość i granice*, Toruń 2020.

⁴¹ Vide chociażby: J.A. Goclon, *Wojna z bolszewicką Rosją o niepodległość Polski (1919–1920)*, op. cit.; idem, *W obronie Europy. Wojna z bolszewicką Rosją w 1920 roku*, op. cit.

⁴² W przypisach recenzent będzie jednak informował także o tym, gdzie dana fotografia znajduje się w publikacjach: *Rok 1920. Wojna Polski z Rosją bolszewicką*, op. cit. oraz *1920. Wojna o Polskę*, op. cit.

tutaj pozycji zaprezentowane teksty źródłowe z reguły dobrze korespondują z tym, co czytelnik może zobaczyć na większości zamieszczonych tam fotografii. Ponadto są one ciekawe, przy czym szczególnie interesujące mogą okazać się dla potencjalnych odbiorców, nieznających w całości dzieł, z których wybrano powyższe fragmenty.

Ta sama uwaga dotyczy również ogólnej oceny doboru w zdecydowanej większości bardzo ciekawych, a niekiedy wręcz doskonałych fotografii⁴³. Jednak w przypadku części zdjęć zawartych w albumie *Wojna o wolność 1920, t. 1, Wyprawa kijowska* bardzo dokładny ich ogląd oraz analiza wszystkich podpisów, jakimi je opatrzone powoduje, iż piszący te słowa pozwolił sobie na nieco krytycznych uwag oraz poprawek i uzupełnień.

Do grupy bardzo dobrych oraz interesujących fotografii – choć jednocześnie niezbyt dokładnie opisanych – można by zaliczyć chociażby zdjęcia przedstawiające różnorodne zdobycie na Armii Czerwonej w 1919 i 1920 roku samochody pancerne, które następnie w większości używane były w Wojsku Polskim⁴⁴. W rzeczywistości jednak na s. 37 (dolna fot.)⁴⁵ pokazany jest półgąsienicowy i jak na ówczesne czasy wystarczająco nowoczesny samochód pancerny Austin-Kegresse produkowany podczas I wojny światowej dla Armii Rosyjskiej w Zakładach Putiłowskich w Piotrogradzie oraz w Zakładach Iżorskich. Natomiast na dwóch fotografiach na s. 36 (lewa górna i środkowa)⁴⁶ rzeczywiście pokazano budowane również

⁴³ Fotografie, które znalazły się na kartach albumu *Wojna o wolność 1920, t. 1, Wyprawa kijowska*, op. cit. pochodzą ze zbiorów licznych placówek archiwalnych i muzealnych znajdujących się zarówno w Polsce, jak i poza jej granicami, a także z wielu zbiorów bibliotecznych i kolekcji prywatnych. Ich wybór uzupełniono również w oparciu o publikacje polskie i obce. Niestety, w pracy zabrakło ich pełnego wykazu. Vide także: *Rok 1920. Wojna Polski z Rosją bolszewicką*, op. cit., s. 218–219 oraz *1920. Wojna o Polskę*, op. cit., s. 226–227, gdzie takie wykazy zamieszczono.

⁴⁴ *Wojna o wolność 1920, t. 1, Wyprawa kijowska*, op. cit., s. 36–37. Vide także: *Rok 1920. Wojna Polski z Rosją bolszewicką*, op. cit., s. 26–27 oraz: *1920. Wojna o Polskę*, op. cit., s. 30–31.

⁴⁵ *Wojna o wolność 1920, t. 1, Wyprawa kijowska*, op. cit., s. 37. Vide także: *Rok 1920. Wojna Polski z Rosją bolszewicką*, op. cit., s. 27 oraz: *1920. Wojna o Polskę*, op. cit., s. 31.

⁴⁶ *Wojna o wolność 1920, t. 1, Wyprawa kijowska*, op. cit., s. 36. Vide także: *Rok 1920. Wojna Polski z Rosją bolszewicką*, op. cit., s. 27 oraz: *1920. Wojna o Polskę*, op. cit., s. 31.

w Zakładach Putilowskich kołowe samochody pancerne Austin-Putilow, które wtenczas także były w polskich rękach. Jednak ze względu na dość istotne różnice w konstrukcji obydwu typy pojazdów otrzymały różne nazwy regulaminowe, które były stosowane zarówno w Armii Rosyjskiej, jak i w Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej, a następnie także w Wojsku Polskim. Stąd też nie można tych odmiennych samochodów pancernych nazywać w taki sam sposób, a mianowicie Austin-Putilow⁴⁷. Bezbłędnie natomiast rozpoznano samochód pancerny typu Garford (s. 37 – prawa górna fot.)⁴⁸.

Kolejne bardzo ciekawe fotografie znalazły się na s. 50 i 51⁴⁹. Nie wszystkie zostały jednak dostatecznie precyzyjnie opisane. Przedstawiają one marynarzy oraz uzbrojone statki Flotylli Pińskiej polskiej Marynarki Wojennej. Należy bowiem pamiętać, że w tym czasie – a mianowicie wiosną 1920 roku – flotylla ta była bardziej przydatna siłom zbrojnym Rzeczypospolitej niż rodząca się dopiero wojenna flota morska⁵⁰. Warto jednak zauważyć, iż armata nazwana pieszco-

⁴⁷ Szerzej na temat pojazdów tego typu vide choćby: A.B. Карпенко, *Обзорные отечественной бронетанковой техники (1905–1995 гг.)*, Санкт-Петербург 1996; M. Барятинский, M. Коломиец, *Бронеавтомобили „Остин“*, „Бронекolleкция” 1997, № 1 (10); J. Magnuski, *Samochody pancerne Wojska Polskiego 1918–1939*, Warszawa 1993; M. Барятинский, M. Коломиец, *Бронеавтомобили русской армии 1906–1917*, Москва 2000; A.A. Kamiński, T. Szczerbicki, *Samochody pancerne i transportery opancerzone Wojska Polskiego 1918–1950*, Warszawa 2010; J. Ledwoch, *Samochody pancerne Wojska Polskiego 1918–1939*, Warszawa 2013; K. Margasiński, *Samochody pancerne odrodzonej Polski 1918–1920*, Warszawa 2014; T. Szczerbicki, *Pojazdy Wojska Polskiego 1914–1939*, Poznań 2015; A. Jońca, *Leksykon pojazdów mechanicznych Wojska Polskiego 1918–1939*, Warszawa 2018.

⁴⁸ *Wojna o wolność 1920*, t. 1, *Wyprawa kijowska*, op. cit., s. 37. Vide także: *Rok 1920. Wojna Polski z Rosją bolszewicką*, op. cit., s. 27 oraz: *1920. Wojna o Polskę*, op. cit., s. 31.

⁴⁹ *Wojna o wolność 1920*, t. 1, *Wyprawa kijowska*, op. cit., s. 50–51. Vide także: *Rok 1920. Wojna Polski z Rosją bolszewicką*, op. cit., s. 32–33 oraz: *1920. Wojna o Polskę*, op. cit., s. 36–37.

⁵⁰ Vide chociażby: K. Taube, O. Żukowski, *Zarys historii wojennej flotylli rzecznych*, Warszawa 1931; J.W. Dyskant, *Flotylla Rzeczna Marynarki Wojennej*, Warszawa 1994; J. Przybylski, *Marynarze w walce o niepodległość Polski 1918–1920*, Warszawa 1999; M. Borowiak, *„Pancerniki na Morzu Pińskim” 1920–1941*, Oświęcim 2016; idem, *Polskie flotylle rzeczne 1918–1939. Okręty i statki pod biało-czerwoną banderą*, Oświęcim 2019; idem, *Polska Marynarka Wojenna II Rzeczypospolitej*, t. 2, *Flotylla Pińska 1919–1931*, Oświęcim 2020. Ponadto vide także: R. Dziewałtowski-Gintowt, K. Taube, *Zarys historii*

tliwie „Kachną”, w którą uzbrojony jest bocznokołowiec pokazany na dolnej fotografii na s. 50⁵¹, to w rzeczywistości doskonała 76,2 mm rosyjska armata polowa wz. 1902, a nie jak to podano w podpisie bliżej nieokreślone „działo polowe 75 mm”⁵².

Poza powyższymi uwagami szczegółowy ogląd dalszych fotografii znajdujących się w publikacjach *Wojna o wolność 1920*, t. 1, *Wyprawa kijowska* oraz *Rok 1920. Wojna Polski z Rosją bolszewicką i 1920. Wojna o Polskę*, a także dokładna analiza wszystkich podpisów, jakimi je opatrzone powoduje, iż piszący te słowa pozwolił sobie również na kilka kolejnych i jednocześnie nieco poważniejszych zastrzeżeń oraz uzupełnień.

Na s. 172 znajduje się fotografia podpisana lakonicznie: „Pogrzeb poległych żołnierzy polskich”⁵³. Tymczasem wnikliwy ogląd znajdu-

wojennej Pułku Morskiego, Warszawa 1933. Ponadto vide także: *Wspomnienia i dokumenty płk. Stanisława Springwalda z walk na Polesiu w latach 1919–1920*, opracowanie naukowe J. Faryś, H. Walczak, A. Wojtasik, Szczecin 2018.

⁵¹ *Wojna o wolność 1920*, t. 1, *Wyprawa kijowska*, op. cit., s. 50. Vide także: *Rok 1920. Wojna Polski z Rosją bolszewicką*, op. cit., s. 33 oraz: *1920. Wojna o Polskę*, op. cit., s. 37.

⁵² Taki kaliber miały natomiast używane wówczas w Wojsku Polskim francuskie 75 mm armaty polowe wz. 1897 firmy Schneider. Tymczasem dokładna analiza fotografii wskazuje jednoznacznie, iż na pewno nie jest to sprzęt tego typu, lecz wskazana powyżej armata wz. 1902, która dopiero w połowie lat 20. została przekalibrowana na 75 mm – vide choćby: J. Jodko, *Krótki opis rosyjskiej 3" (76,2 mm) armaty polowej wz. 1902*, cz. 1, *Lufa*, Warszawa 1920; idem, *Krótki opis rosyjskiej 3" (76,2 mm) armaty polowej wz. 1902*, cz. 2, *Łoże*, Warszawa 1920; idem, *Krótki opis rosyjskiej 3" (76,2 mm) armaty polowej wz. 1902*, cz. 3, *Przyrządy celownicze*, Warszawa 1920; idem, *Krótki opis rosyjskiej 3" (76,2 mm) armaty polowej wz. 1902*, cz. 4, *Amunicja*, Warszawa 1920; *Regulamin artylerii konnej*, cz. 2a. *Opis i utrzymanie sprzętu i amunicji 75 mm armaty wz. 1902/26*, Ministerstwo Spraw Wojskowych, Warszawa 1933; Z. Łojko, *Rdzeniowanie lufbroni palnej*, „Przegląd Artyleryjski” 1925, nr 2/3; S. Pataj, *Artyleria lądowa 1871–1970*, Warszawa 1975; A. Konstankiewicz, *Armata polowa wz. 02/26*, „Wojskowy Przegląd Techniczny” 1978, nr 6; K. Szczegółow, *75 mm armata wz. 1897*, Warszawa 1988; I. Hogg, *Artyleria dwudziestego wieku*, Warszawa 2001. Vide także: M. Skotnicki, *75 armata (cannon) wz. 1897*, Warszawa 2005; P. Janicki, J. Korbal, *75 mm armata polowa wz. 1897*, Warszawa 2020; i idem, *75 mm armata polowa wz. 02/26*, Warszawa 2020.

⁵³ *Wojna o wolność 1920*, t. 1, *Wyprawa kijowska*, op. cit., s. 172. Vide także: *Rok 1920. Wojna Polski z Rosją bolszewicką*, op. cit., s. 69 oraz: *1920. Wojna o Polskę*, op. cit., s. 73.

jących się na niej szczegółów mundurowych i wyposażenia oddziału honorowego⁵⁴ oraz widocznego na pierwszym planie – od tyłu – niższego funkcjonariusza Policji Państwowej⁵⁵ pozwala stwierdzić,

⁵⁴ Wszystko wskazuje na to, iż fotografia przedstawia jedną z formacji Korpusu Ochrony Pogranicza, który powstał dopiero w 1924 r. Szerzej na temat kształtu umundurowania i oporządzenia ówczesnego Wojska Polskiego, w tym również Korpusu Ochrony Pogranicza, vide choćby: Kętrzyn, Archiwum Wojsk Ochrony Pogranicza, sygn. 541/2. Rozkaz dzienny KOP nr 5 z [?] listopada 1924 r.; Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej Nr 126 z 23 XII 1925 r. poz. 899; Dziennik Rozkazów Ministerstwa Spraw Wojskowych Nr 44 z 6 XI 1924 r. poz. 639; Dziennik Rozkazów Ministerstwa Spraw Wojskowych, Nr 6 z 4 III 1926 r. poz. 55; Przepis ubioru polowego Wojsk Polskich r. 1919, Ministerstwo Spraw Wojskowych, Warszawa 1920; *Instrukcja o sposobie noszenia wyposażenia szeregowego piechoty. (Projekt)*, Ministerstwo Spraw Wojskowych, Warszawa 1928; *Album wyposażenia Wojska Polskiego*, Warszawa 1933 (wyd. 2, Oświęcim 2013); R. Saxl, *Umundurowanie Wojska Polskiego*, Warszawa 1928; H. Wielecki, *Polski mundur wojskowy 1918–1939*, Warszawa 1995; J. Prochwicz, A. Konstankiewicz, J. Rutkiewicz, S.J. Haykowski – ilustracje barwne, *Korpus Ochrony Pogranicza 1924–1939*, Warszawa 2003.

⁵⁵ Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, Nr 26 z 27 III 1920 r., poz. 159 – Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 2 III 1920 r. w porozumieniu z Ministrem Spraw Wojskowych w przedmiocie umundurowania i uzbrojenia Policji Państwowej; Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, Nr 55 z 15 VII 1920 r., poz. 339 – Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 30 IV 1920 r. w porozumieniu z Ministrem Spraw Wojskowych w sprawie zmiany art. 3-go rozporządzenia z dnia 2 marca 1920 r. w przedmiocie umundurowania i uzbrojenia Policji Państwowej; Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, Nr 101 z 24 XI 1922 r., poz. 922 – Rozporządzenie Prezydenta Rady Ministrów z dnia 30 X 1922 r. w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych i Ministrem Spraw Wojskowych w przedmiocie umundurowania i uzbrojenia Policji Państwowej; Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, Nr 49 z 15 V 1925 r., poz. 336 – Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 22 IV 1925 r. w porozumieniu z Ministrem Spraw Wojskowych w przedmiocie umundurowania i uzbrojenia Policji Państwowej; Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, Nr 99 z 10 XI 1927 r., poz. 862 – Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych w porozumieniu z Ministrem Spraw Wojskowych z dnia 3 XI 1927 r. w sprawie umundurowania i uzbrojenia Policji Państwowej; Dziennik Rozkazów Ministerstwa Spraw Wojskowych Nr 14 z 4 V 1920 r. poz. 372, a także: A. Konstankiewicz, *Umundurowanie i uzbrojenie Policji Państwowej 1919–1939*, „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska” 2000, nr 13; Z. Gwóźdź, *Uzbrojenie i wyposażenie oddziałów zwartych policji w latach 1919–1939*, Oświęcim 2013; M. Gajewski, „Granatowi” żołnierze. *Album biogra-*

iz zdjęcie to wykonano dopiero w drugiej połowie lat 20., a mianowicie około 1927 roku, a nie podczas wojny polsko-sowieckiej. Cóż więc ono rzeczywiście przedstawia? Najprawdopodobniej jest to pogrzeb ofiar kierowanego przez Komintern i ZSRS bandytyzmu, jaki w latach 20. istniał na pograniczu polsko-sowieckim lub też pogrzeb ofiar ukraińskiego podziemia działającego na obszarze ówczesnej Galicji Wschodniej⁵⁶. Tak więc zdjęcie to nie ma żadnego związku z wojną polsko-sowiecką.

Poważne wątpliwości budzi także opis fotografii, która została umieszczona na s. 254 i podpisana jako: „Żołnierze – ochotnicy w koszarach w Cytadeli warszawskiej, lipiec”⁵⁷. Po raz kolejny bowiem krytyczna analiza szczegółów ubioru oraz innych detali wskazuje raczej na 1919, a nie 1920 rok⁵⁸. Niewykluczone jednak, iż rzeczywiście

ficzno-fotograficzny o funkcjonariuszach Policji Państwowej woj. białostockiego 1919–1939, Białystok 2019.

⁵⁶ Szerzej vide choćby: *Polskie formacje graniczne. Straż Graniczna 1918–1939. Dokumenty organizacyjne. Wybór źródeł*, t. 1, wstęp, wybór i opracowanie B. Polak, Koszalin 1999; *O Niepodległą i granice*, t. 4, *Korpus Ochrony Pogranicza 1924–1939. Wybór dokumentów*, opracowanie, wybór i przygotowanie do druku M. Jabłonowski, W. Janowski, B. Polak, J. Prochwicz, Warszawa–Pułtusk 2001; *Wrzesień 1939. Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w dokumentach, relacjach i wspomnieniach*, wybór i opracowanie W. Włodarkiewicz, Warszawa 2005; W. Śleszyński, *Dokumenty do dziejów kresów północno-wschodnich II Rzeczypospolitej. Walka instytucji państwowych z białoruską działalnością dywersyjną 1920–1925*, Białystok 2005; idem, *Bezpieczeństwo wewnętrzne w polityce państwa polskiego na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2007; H. Dominiczak, *Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919–1939*, Warszawa 1992; J. Pomorski, *Korpus Ochrony Pogranicza w obronie Rzeczypospolitej 1924–1939*, Pruszków 1998; M. Jabłonowski, *Formacja specjalna. Korpus Ochrony Pogranicza 1924–1939*, Warszawa 2002/2003; P. Cichoracki, *Stołpce – Łowcza – Leśna 1924. II Rzeczpospolita wobec najważniejszych incydentów zbrojnych w województwach północno-wschodnich*, Łomianki 2012; O. Razyhrayev, *Policja Państwowa w województwie wołyńskim w okresie międzywojennym*, Warszawa 2019; *Na granicach Niepodległej. Straż Graniczna (1928–1939) w perspektywie 100-lecia odzyskania niepodległości*, praca zbior. pod red. M. Ochała, Szczecin 2020.

⁵⁷ *Wojna o wolność 1920*, t. 1, *Wyprawa kijowska*, op. cit., s. 254. Vide także: *Rok 1920. Wojna Polski z Rosją bolszewicką*, op. cit., s. 79 oraz: *1920. Wojna o Polskę*, op. cit., s. 83.

⁵⁸ Przedstawieni tam żołnierze noszą bowiem prawie kompletne sorty ubiorcze wykonane według zdezaktualizowanego już wówczas przepisu mundurowego pochodzącego z 1917 r. – szerzej na ten temat, oprócz części

są to ochotnicy do piechoty, tyle że nie z lata 1920⁵⁹. Najprawdopodobniej tak samo jest również w przypadku fotografii zamieszczonej na s. 251 zatytułowanej: „Biuro zaciągu ochotniczego. Warszawa, lipiec”⁶⁰, która robi wrażenie sceny celowo wyreżyserowanej i wykonanej niemal na sposób filmowy (bądź teatralny) – z odpowiednim oświetleniem pomieszczenia, gestykulacją postaci itd. Być może – niezależnie od tego jak opisano oryginał tego zdjęcia znajdującego się w zbiorach Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie – w rzeczywistości jest to kadr z jakiegoś bliżej nieokreślonego, nakręconego przed wybuchem II wojny światowej filmu.

Z drugiej jednak strony – z powodu braku przepisowych sortów ubiorczych – część formacji ochotniczych tworzonych latem 1920 roku rzeczywiście otrzymywała nieprzepisowe już wtenczas i stare umundurowanie wz. 1917 lub też jedynie poszczególne jego elementy, jak choćby nakrycia głowy w postaci maciejówek⁶¹, które niekiedy łączono z nowszymi sortami produkcji polskiej lub też z umundurowaniem otrzymanym wówczas z Wielkiej Brytanii oraz z zakupionym zagranicą z demobilu armii państw alianckich – głównie z magazynów pozostałych w Europie po armii USA. Pomimo tych wąt-

wcześniej cytowanych źródeł i literatury, vide także: *Dziennik Rozkazów Wojskowych*, Nr 97 z 27 XII 1919 r., poz. 4139; *Przepisy i instrukcje. Umundurowanie polowe Wojsk Polskich*, Warszawa 1917; *Przepis ubioru polowego Wojsk Polskich r. 1919*, Warszawa 1920; *Kalendarz żołnierski na rok 1920*. Sekcja IV Departamentu Naukowo-Szkolnego Ministerstwa Spraw Wojskowych, Warszawa 1919.

⁵⁹ Vide choćby: K. Konarski, *O uczniu żołnierzu*, Warszawa–Lwów 1922; Konrad Górski. *Pamiętniki*, z rękopisu, z upoważnienia autora opracował, zredagował i posłowiem opatrzył Z. Jędrzyński, Toruń 1995; *Lecha Jana Dymckiego listy z frontu 1920*, wprowadzenie i szkic historyczny P. Burchard, Warszawa 2004.

⁶⁰ *Wojna o wolność 1920*, t. 1, *Wyprawa kijowska*, op. cit., s. 251. Vide także: *Rok 1920. Wojna Polski z Rosją bolszewicką*, op. cit., s. 80 oraz: *1920. Wojna o Polskę*, op. cit., s. 84.

⁶¹ Vide choćby: *Rok 1920. Wojna Polski z Rosją bolszewicką*, op. cit., s. 90 (1920. *Wojna o Polskę*, op. cit., s. 97) – „Wręczanie białych rozetek ochotnikom do Wojska Polskiego”. Na marginesie tej fotografii warto zauważyć, iż w rzeczywistości były to białoczerwone kokardy ochotnicze, a nie żadne „rozetki”. Należy też tutaj podkreślić, że ta sama fotografia po raz kolejny z błędnym opisem znalazła się też w albumie *Wojna o wolność 1920*, t. 1, *Wyprawa kijowska*, op. cit., s. 243.

pliwości, zdaniem piszącego te słowa, fotografie te – szczególnie zaś pierwsza z nich – nie dotyczą jednak realiów lata 1920 roku.

Natomiast na s. 74 pojawiła się fotografia zatytułowana: „Uchodźcy z Mińska”⁶², która jest ewidentną pomyłką i nie powinna znaleźć się w recenzowanym tutaj albumie. Dotyczy ona bowiem tzw. „bieżeństwa” z okresu Wielkiej Wojny, które było przymusową i zorganizowaną ewakuacją ludności Królestwa Polskiego oraz części zachodnich guberni Imperium Rosyjskiego przeprowadzoną przez Armię Rosyjską na rozkaz władz carskich w 1915 i częściowo w 1916 roku⁶³. Przed Wojskiem Polskim ani w 1919, ani też w 1920 roku raczej nikt nie uciekał, przy czym nawet jeżeli takie przypadki – z powodów politycznych – niekiedy się zdarzały, to nie miały one charakteru zorganizowanego. Nie dotyczyły też ludności wiejskiej, gdyż ta wówczas, choćby z powodu braku zaprzęgów, nie miała już żadnych możliwości ewakuacji – szczególnie wraz z posiadaniem mieniem ruchomym.

Ewidentnym błędem jest też opis fotografii zamieszczonej na s. 174. Brzmi on bowiem: „Tabory artylerii, działa na wozach”⁶⁴. Tymczasem w rzeczywistości są to przepisowe niemieckie wozy taborowe przeznaczone do transportu ciężkich karabinów maszynowych Maxim wz. 1908/15 jednej z formacji Wojsk Wielkopolskich – być może 15. Pułku Ułanów Poznańskich. Spod brezentowych plan-

⁶² *Wojna o wolność 1920*, t. 1, *Wyprawa kijowska*, op. cit., s. 74–75.

⁶³ Szerzej vide choćby: *Uchodźstwo polskie w Rosji w latach I wojny światowej w świetle dokumentów*, wstęp, wybór i opracowanie M. Korzeniowski, K. Latawiec, D. Tarasiuk, Lublin 2018; I. Biełowa, „Przed rewolucją dobrze się żyło miejscowym gospodarzom i uchodźcom...”. *Uchodźcy z guberni zachodnich w centralnej Rosji w latach 1915–1925*, [w:] *Wojna i ludzie. Społeczne aspekty I wojny światowej w Europie wschodniej*, praca zbior. pod red. D. Michaluk, Ciechanowiec 2015; M. Korzeniowski, *Uchodźcy z ziem polskich podczas I wojny światowej*, [w:] *Jak Polacy przeżywali wojny światowe?*, praca zbior. pod red. T. Schramma, P. Skubisza, Szczecin 2016; A. Prymaka-Oniszek, *Bieżeństwo 1915. Zapomniani uchodźcy*, Wołowiec 2017; P. Cichoracki, *Powroty z „bieżeństwa” – konsekwencje polityczne i społeczne*, [w:] *Polacy na Białorusi. Od końca XIX do początku XXI wieku*, t. 2, *Polityka – społeczeństwo – kultura*, praca zbior. pod red. T. Gawina, Warszawa 2018. Ponadto vide także: „Białoruskie Zeszyty Historyczne” („Беларускі Гістарычны Зборнік”), Białystok (Беласток) 2016, t. 45.

⁶⁴ *Wojna o wolność 1920*, t. 1, *Wyprawa kijowska*, op. cit., s. 174.

dek widoczne są nawet lufy ciężkich karabinów maszynowych⁶⁵. Tak więc fotografia ta – pomijając już absurdalność pomysłu przewożenia dział na wozach – z artylerią nie ma nic wspólnego.

Kolejny błędny opis znalazł się na s. 258. Jego treść brzmi: „Wymarsz 1 Pułku Szwoleżerów na front, Warszawa koniec lipca”⁶⁶. Fotografia ta w żadnym razie nie może dotyczyć 1. Pułku Szwoleżerów Józefa Piłsudskiego, gdyż ten walczył wówczas nad Styrem z 1. Armią Konną Siemiona Michajłowicza Budionnego⁶⁷. W stolicy formował się zaś wtedy 201. Ochotniczy Pułk Szwoleżerów⁶⁸. Jednak dokładna analiza tej fotografii – głównie zaś barw proporczyków na lancach – powoduje, że należy wykluczyć także ten pułk. W efekcie tego wypada stwierdzić, że fotografia ta przedstawia zupełnie inną formację jazdy Wojska Polskiego i na dodatek nie została wykonana podczas wojny polsko-sowieckiej, lecz znacznie później.

Pomniejsze uwagi oraz uzupełnienia odnoszące się do fotografii zamieszczonych w albumie *Wojna o wolność 1920*, t. 1, *Wyprawa kijowska* dotyczą innych, poniżej opisanych kwestii. Na s. 86–87 znalazła się fotografia podpisana przez Agnieszkę Knyt następująco: „Polskie oddziały na głównej ulicy Kijowa – Kreszczatiku, 9 maja”⁶⁹. Tymczasem w rzeczywistości ulica to po ukraińsku nazywała się, i nadal

⁶⁵ Obszernej vide chociażby: *Karabin maszynowy Syst. Maxima W. 08*, Ministerstwo Spraw Wojskowych, Warszawa 1920; J. Kwaciszewski, *Ciężki karabin maszynowy Maxim 08*, Centralna Szkoła Strzelnicza w Toruniu, Toruń 1925; W. Ostrowski, *Karabiny maszynowe od czasów najdawniejszych do wynalazków ostatniej doby. Z atlasem*, Rysunki tablic wykonał W. Komorowski, Warszawa 1930 (wyd. 2, Oświęcim 2015); J. Lugs, *Hand-Feuerwaffen. Systematischer Überblick über die Handfeuerwaffen und ihre Geschichte. Band II, Übertragen von R. Winkler*, Berlin 1982; A. Konstankiewicz, *Broń strzelecka Wojska Polskiego 1918–39*, Warszawa 1986; idem, *Broń strzelecka i sprzęt artyleryjski formacji polskich i Wojska Polskiego w latach 1914–1939*, Lublin 2003.

⁶⁶ *Wojna o wolność 1920*, t. 1, *Wyprawa kijowska*, op. cit., s. 258–259.

⁶⁷ Vide choćby: J. Karcz, W. Kryński, *Zarys historii wojennej 1-go Pułku Szwoleżerów Józefa Piłsudskiego*, Warszawa 1931, s. 36 i passim. Ponadto vide także: *Pierwszy Pułk Szwoleżerów Józefa Piłsudskiego 1914–1945*, praca zbior., Łomianki 2008.

⁶⁸ Szerzej vide chociażby: E. Gruszecki, *Zarys historii wojennej 3-go Pułku Szwoleżerów Mazowieckich imienia Pułkownika Kozietulskiego*, Warszawa 1929; K. Skłodkowski, *3 Pułk Szwoleżerów Mazowieckich im. płk. Jana Kozietulskiego 1920–1939*, Suwałki 2004.

⁶⁹ *Wojna o wolność 1920*, t. 1, *Wyprawa kijowska*, op. cit., s. 86–87.

nazywa, Chreszczatyk⁷⁰. Nazwa zastosowana przez Autorkę jest jej rosyjską oraz spolszczoną wersją, której w tym kontekście – w trosce o rzetelność historyczną – nie powinno się używać.

Na s. 102 znalazła się fotografia zatytułowana: „Nad rzeką Stochód na Wołyniu”⁷¹. Opis ten można uzupełnić informacją o tym, że widoczni na zdjęciu żołnierze są oficerami 11. Pułku Ułanów Legionowych.

Natomiast zamieszczone na s. 137 zdjęcie podpisane: „Przewodniczący Centralnego Komitetu Wykonawczego Sowietów Michaił Kalinin przemawia do żołnierzy 1 Armii Konnej...”⁷² można uzupełnić informacją, że tego właśnie dnia – czyli 26 maja – ten komunistyczny funkcjonariusz wręczał poszczególnym pułkom „Konarmii” sztandary, przygotowane dla nich ponoć przez Ogólnorosyjski Centralny Komitet Wykonawczy⁷³. Było to działanie obliczone na znaczące podniesienie „ducha rewolucyjnego” i morale „konarmiejców”, którzy wkrótce mieli się zmierzyć z nowym i jednocześnie znacznie groźniejszym niż formacje „białych” Rosjan wrogiem, czyli z Wojskiem Polskim. Dwa dni później, w ramach sowieckiego Frontu Południowo-Zachodniego rozpoczęło się bowiem pierwsze – nieudane zresztą – natarcie 1. Armii Konnej⁷⁴.

⁷⁰ К.В. Щероцькій, *Київ. Путеводитель. Съ планомъ г. Києва и 58 иллюстраціями*, Київ 1918, s. 313. Ponadto vide także: O. Aleksejczuk, *Kijów i okolice*, Bielsko-Biała 2006.

⁷¹ *Wojna o wolność 1920*, t. 1, *Wyprawa kijowska*, op. cit., s. 102.

⁷² *Ibidem*, s. 137.

⁷³ Szerzej vide choćby: С.М. Будённый, *Пройденный путь. Книга вторая*, Москва 1965; idem, *Красная Армия в гражданской войне*, Москва 2018.

⁷⁴ Szerzej o tych kwestiach, poza częścią wcześniej cytowanej literatury, vide także: M. Biernacki, *Studia taktyczne z historii wojen polskich 1918–21*, t. 3, *Działania Armii Konnej Budiennego w kampanii polsko-rosyjskiej 1920 r.* 26.V.–20.VI.1920, Warszawa 1924; T. Piskor, *Działania Dywizji Kawalerji na Ukrainie od 20 IV do 20 VI 1920 roku*, Warszawa 1926; K. Krzeczunowicz, *Ostatnia kampania konna. Działania Armii Polskiej przeciw Armii Konnej Budiennego w 1920 roku*. Przedmowa gen. dyw. S. Kopańskiego, Londyn 1971; A. Smoliński, *Zarys dziejów I Armii Konnej (1919–1923)*, Grajewo 2003; idem, *Zarys organizacji I Armii Konnej Siemiona Budionnego (1919–1923)*, [w:] *Kawaleria przeciwników i sojuszników Wojska Polskiego w latach 1918–1921*, praca zbior. pod red. A. Smolińskiego, Toruń 2003; idem, *1 Armia Konna podczas walk na polskim teatrze działań wojennych w 1920 roku. Organizacja, uzbrojenie, wyposażenie oraz wartość bojowa*, Toruń 2008.

Uzupełnić można byłoby także opis fotografii znajdującej się na s. 216 i podpisanej: „Czołg Renault FT17 na wyposażeniu armii polskiej”⁷⁵. Wówczas bowiem Wojsko Polskie posiadało tylko jedną formację wyposażoną w sprzęt pancerny tego typu. Był nim silny i wzorowo zorganizowany 1. Pułk Pancerny, który przybył do kraju wraz z dowodzoną przez gen. Józefa Hallera Armią Polską we Francji. Po zakończeniu wojny polsko-sowieckiej przez długie lata stanowił on najwartościowszą i jednocześnie najsilniejszą jednostkę pancerną polskich sił zbrojnych⁷⁶.

Nie jest to niestety pełny katalog pomyłek i potknięć oraz kwestii możliwych do uzupełnienia, jakie znalazły się w omawianych tutaj publikacjach. Wybrano bowiem jedynie najistotniejsze z nich, a te mniej ważne pozostawiono bez komentarza.

Oprócz tego podpisy zamieszczone pod niektórymi fotografiami można by niekiedy nieco uściślić oraz uzupełnić, choćby poprzez rozpoznanie pewnych występujących na nich znanych i jednocześnie ważnych osób. Tak jest chociażby w przypadku zdjęcia na s. 246–247 podpisanego: „Naczelný Wódz Józef Piłsudski w otoczeniu oficerów polskich, drugi z lewej stoi szef Francuskiej Misji Wojskowej w Polsce gen. Paul Henrys, Warszawa, Belweder”⁷⁷. Otóż osoba pierwsza od lewej to ówczesny dowódca 4. Armii, a mianowicie gen. dywizji Leonard Skierski⁷⁸. Natomiast oficer stojący na prawo od marszałka

⁷⁵ *Wojna o wolność 1920*, t. 1, *Wyprawa kijowska*, op. cit., s. 216.

⁷⁶ Szerzej vide choćby: M. Piwożczuk, *Zarys historii wojennej 1-go Pułku Czołgów*, Warszawa 1935; idem, *1 Pułk Czołgów 1918–1920*, Oświęcim 2015; idem, *1 pułk czołgów w wojnie polsko-bolszewickiej 1920 roku*, Kraków 2016; *Wielkopolskie Oddziały Broni Pancernych 1919–1999*, praca zbior. pod red. F. Idkowiaka, J. Karwata, Poznań 2004; A. Jońca, *Renault FT-17/NC1/NC2/TSF, Renault R35/40, Hotchkiss H35/39. French tanks in the Polish Army*, Sandomierz 2009; W.J. Ławrynowicz, *Czołg Renault FT. Powstanie, budowa i użycie w boju na froncie zachodnim i w Polsce*, Oświęcim 2015; F. Idkowiak, *Broń pancerna w garnizonie poznańskim 1919–1939*, Poznań 2017; J. Ledwoch, *100 lat czołgów Wojska Polskiego 1918–2018*, Warszawa 2018; J. Lasota, *1 Pułk Czołgów – początki historii i pierwszy bój polskich czołgów pod Bobrujskiem (28 sierpnia 1919 r.)*, [w:] *Błękitna Armia gen. Józefa Hallera. Zbiór studiów*, praca zbior. pod red. M. Giętkowskiego, Ł. Nadolskiego, Bydgoszcz 2018.

⁷⁷ *Wojna o wolność 1920*, t. 1, *Wyprawa kijowska*, op. cit., s. 246–247. Vide także: *Rok 1920. Wojna Polski z Rosją bolszewicką*, op. cit., s. 112 oraz: *1920. Wojna o Polskę*, op. cit., s. 118.

⁷⁸ Vide: T. Kryśka-Karski, S. Żurakowski, *Generałowie Polski Niepodległej*, wyd. uzupełnione i poprawione, Warszawa 1991, s. 61; *Kawalerowie Virtuti Mili-*

to jego ówczesny adiutant, czyli oficer 1. Pułku Szwoleżerów Józefa Piłsudskiego, a także jednocześnie przedstawiciel elity kulturalnej oraz tłumacz i poeta⁷⁹, a następnie również generał i dyplomata, a wtenczas jeszcze ppłk Bolesław Wieniawa-Długoszowski. Niemniej ważna była też legionowa przeszłość tego oficera⁸⁰.

Podobnych uzupełnień w opisach poszczególnych fotografii zamieszczonych w tym albumie można by poczynić oczywiście znacznie więcej.

* * *

Kończąc omawianie albumu *Wojna o wolność 1920*, t. 1, *Wyprawa kijowska* należy też zauważyć zastosowanie ciekawego rozwiązania polegającego na uzupełnieniu materiału ilustracyjnego reprodukcja-

tari 1792–1945. *Słownik biograficzny*, t. 2, (1914–1921), cz. 1, (Zeszyt próbny), praca zbior. pod red. B. Polaka, Koszalin 1991, s. 133; P. Stawecki, *Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego 1918–1939*, Warszawa 1994, s. 303–304; M. Bielski, *Generałowie Odrodzonej Rzeczypospolitej. Inspektorzy armii z siedzibą w Toruniu, dowódcy Okręgu Korpusu Nr VIII, dowódcy 4 Toruńskiej Dywizji Piechoty*, Toruń 1995, s. 9–18; idem, *Generałowie Odrodzonej Rzeczypospolitej*, t. 2, *Front Pomorski, dowódcy Obozu Warownego „Toruń”, dowódcy Piechoty Dywizyjnej 4 Dywizji Piechoty, komendanci Obozu Szkolnego Artylerii i Centrum Wyszko- lenia Artylerii, generałowie tytularni, generałowie na funkcjach administracyjnych, addendum*, Toruń 1996, s. 322; G. Łukomski, B. Polak, A. Suchcitz, *Kawalero- wie Virtuti Militari 1792–1945. Wykazy odznaczonych za czyny z lat 1863–1864, 1914–1945*, Koszalin 1997, s. 290.

⁷⁹ Vide choćby: *Szuflada generała Wieniawy. Wiersze i dokumenty. Materiały do twórczości i biografii Bolesława Wieniawy-Długoszowskiego*, wybór E. Grab- ska, M. Pytasz, Warszawa 1998; A. Słonimski, *Alfabet wspomnień*, Warszawa 1989; W.A. Zbyszewski, *Gawędy o ludziach i czasach przedwojennych*, wybór, wstęp i opracowanie A. Garlicki, Warszawa 2000; W. Grochowalski, *Bole- sław Wieniawa-Długoszowski. Wiersze i piosenki*, Łódź 2002.

⁸⁰ Szerzej na temat tej niemal magicznej postaci, oprócz części wcześniej cy- towanej literatury, vide także: B. Wieniawa-Długoszowski, *Wymarsz i inne wspomnienia*, Warszawa 1992; J.M. Majchrowski, *Ulubieniec Cezara Bolesław Wieniawa-Długoszowski. Zarys biografii*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990; idem, *Pierwszy ułan Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993; W. Dworzyń- ski, *Wieniawa. Poeta – żołnierz – dyplomata*, Warszawa 1993; T. Wittlin, *Szabla i koń*, Londyn 1996; M. Wołos, *Generał dywizji Bolesław Wieniawa-Długoszow- ski. Biografia wojskowa*, Toruń 2000; W. Grochowalski, *Ku chwale Wieniawy. W 120 rocznicę urodzin*, Łódź 2001.

mi ówczesnych plakatów propagandowych – zarówno polskich⁸¹, jak i sowieckich⁸². Wraz z większością fotografii oraz sygnalizowanymi już wcześniej tekstami źródłowymi dobrze przybliżają one bowiem atmosferę zmagania z lata 1920 roku⁸³.

Przytoczone powyżej uwagi i zastrzeżenia powodują jednak, że należy wyrazić duże zaskoczenie, iż – pomimo kolejnej (trzeciej) mutacji tej publikacji – raz jeszcze znalazło się w niej tyle błędnie opisanych fotografii oraz innych rzeczy wartych pewnego poprawienia bądź też koniecznych do uzupełnienia. Tymczasem dla szerokiego grona czytelników album ten zapewne będzie stanowił cenne wsparcie ich wiedzy i wyobrażeń o wojnie polsko-sowieckiej, głównie zaś o jej przebiegu wiosną i latem 1920 roku. Szkoda jednak, iż w przypadku mniej wyrobionych czytelników pewne, zupełnie niepotrzebne błędy, pomyłki, nieścisłości oraz niedomówienia będą sprzyjały powstawaniu nierzeczywistego obrazu tych zmagania. Skromnym zdaniem piszącego te słowa wielu tych niedociągnięć można było bowiem bez większego trudu uniknąć⁸⁴.

⁸¹ Vide także: *Poland first to fight. The Catalogue of Polish Military Poster*, do druku przygotowały A. Gašiorowska, M. Lewnau, Warszawa 2002; A.A. Szablowska, M. Seńkiw (A.A. Шабльовська, М. Сеньків), *Plakat polski. Z zbiorów Muzeum Etnografii i Przemysłu Artystycznego Instytutu Narodoznawstwa Narodowej Akademii Nauk Ukrainy we Lwowie (Польський плакат зі збірки Музею Етнографії та Художнього Промислу Інституту Народознавства Національної Академії Наук України у Львові)*, Warszawa 2009.

⁸² Poza częścią wcześniej cytowanej literatury vide także: *Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия*, Главный редактор С.С. Хромов, Москва 1983; *Великая Октябрьская Социалистическая Революция. Энциклопедия*, Коллективная работа под редакцией П.А. Голуба, Москва 1987, gdzie potencjalny czytelnik znajdzie bogaty wybór z reguły bardzo dobrze przemyślanych sowieckich plakatów propagandowych z okresu wojny domowej oraz wojny polsko-sowieckiej. Vide także: A.J. Lewinwand, *Sztuka w służbie utopii. O funkcjach politycznych i propagandowych sztuk plastycznych w Rosji Radzieckiej lat 1917–1922*, Warszawa 1998.

⁸³ Mniej więcej w tym samym czasie kiedy powstał i został wydany album *Rok 1920. Wojna Polski z Rosją bolszewicką* pomysł ten wykorzystala również redakcja „Mówią Wieki”, przygotowując numer specjalny poświęcony 85. rocznicy bitwy warszawskiej – vide: „Mówią Wieki. Magazyn Historyczny” 2005, nr 2 – *Bitwa Warszawska 1920*.

⁸⁴ Szkoda też, że piszącemu te słowa swego czasu nie udało się przekonać autorki o słuszności swoich zastrzeżeń zawartych w recenzji dwóch wcześniejszych jej albumów o przebiegu wojny polsko-sowieckiej w 1920 r. – vide: A. Smoliński, *Uwagi na temat dwóch albumów fotograficznych...*, op. cit.

Fotografia jest źródłem, które – podobnie jak jej ewentualny oryginalny (pierwotny) opis – należy traktować tak samo jak wszystkie inne rodzaje źródeł historycznych – mianowicie krytycznie oraz konfrontować z innymi dostępnymi źródłami. Może więc czasami warto zastanowić się, czy towarzyszący jej opis nie wprowadza w błąd co do czasu powstania zdjęcia oraz czy rzeczywiście przedstawia ono osoby bądź wydarzenia lub sytuacje, które rzekomo na niej udokumentowano. Nie należy bowiem zapominać, że wiele fotografii znajdujących się obecnie w różnych archiwach oraz w placówkach muzealnych lub bibliotecznych zostało opisanych przez archiwistów bądź muzealników albo też przez bibliotekarzy, którym zdarzało się popełniać niekiedy bardzo istotne błędy wynikające z braku odpowiedniej wiedzy i doświadczenia. Takie nieścisłości mogą się zdarzać nawet wówczas, gdy opisy – po latach – zostały wykonane ręką uczestników uwiecznionych na nich wydarzeń. Pamięć ludzka jest bowiem wielce zawodna. W przypadku kombatantów często też można zauważyć, że inspirują się przeczytaną literaturą oraz opiniami i wspomnieniami innych uczestników ważnych wydarzeń historycznych.

Pamiętać też należy, iż autorzy publikacji zawierających źródła tego typu biorą na siebie sporą odpowiedzialność, gdyż wprowadzony przez nich do obiegu naukowego oraz do szerszej świadomości historycznej materiał fotograficzny na pewno będzie wykorzystywany przez innych historyków, poszukujących dobrego serwisu zdjęciowego potrzebnego im do ilustracji własnych artykułów bądź też prac monograficznych. Powoduje to, iż błędy i pomyłki zawarte w albumach *Roku 1920. Wojna Polski z Rosją bolszewicką* oraz w *1920. Wojna o Polskę* i w albumie *Wojna o wolność 1920, t. 1, Wyprawa kijowska*⁸⁵, a powielane w innych publikacjach będą miały bardzo długi żywot, w wielu przypadkach – jak pokazuje dotychczasowa praktyka – zyskają nieśmiertelność⁸⁶.

Może udałoby się wówczas uniknąć powielenia większości błędów, które znalazły się w starszych wersjach tej publikacji.

⁸⁵ Ten album został wydany najgorzej pod względem edytorskim, co powoduje, że część zamieszczonych w nim fotografii jest słabo czytelna.

⁸⁶ Przykładem takiej publikacji może być choćby wspomniane już wcześniej drugie, uatrakcyjnione wydanie książki Normana Daviesa (*Orzeł biały – czerwona gwiazda. Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920*, Kraków 2006), gdzie znalazły się co najmniej trzy fotografie niezwiązane w ogóle z wojną polsko-

Obserwując polski rynek wydawniczy można mieć jednak nadzieję, że poza czterema wspomnianymi tutaj samodzielnymi publikacjami źródeł fotograficznych przygotowanych dotychczas przez Ośrodek KARTA⁸⁷, także inne instytucje oraz inni fachowcy zajmujący się polską historią wojskową nadal będą przygotowywali oraz publikowali kolejne cenne i wartościowe wydawnictwa tego typu, wolne od większości wskazanych i skomentowanych powyżej ewidentnych błędów oraz mniej lub bardziej istotnych niedociągnięć⁸⁸. Ich eliminacja wpłynie bowiem na znaczący wzrost wartości publikowanych w Polsce źródeł fotograficznych. Warto o to zadbać, gdyż potrzeba i znaczenie opracowań tego rodzaju są niewątpliwe i trudne do przecenienia. Być może też w gronie tak perfekcyjnie przygotowanych publikacji znajdzie się w końcu kolejna praca Agnieszki Knyt⁸⁹.

-sowiecką – vide fot. nr 39, 54, 65. Warto też tutaj dodać, iż krakowskie Wydawnictwo „Znak” wykorzystało te same źródła fotografii, z jakich korzystano przygotowując *Rok 1920. Wojna Polski z Rosją bolszewicką* oraz *1920. Wojna o Polskę*, a także album *Wojna o wolność 1920, t. 1, Wyprawa kijowska*. Spowodowało to, iż obydwie te serwisy są niemal identyczne i zawierają dokładnie te same błędy i nieścisłości.

⁸⁷ Piszący te słowa ma na myśli publikacje: *Rok 1920. Wojna Polski z Rosją bolszewicką*, op. cit.; *1920. Wojna o Polskę*, op. cit. oraz: *Wojna o wolność 1920, t. 1, Wyprawa kijowska*, op. cit., a także: *Rok 1918. Odzyskiwanie niepodległości*, op. cit.

⁸⁸ Wykaz znaczącej większości dotychczas wydanych publikacji tego typu czytelnik znajdzie w przypisach zamieszczonych w początkowych partiach tej recenzji.

⁸⁹ Niestety, również kolejna część tej publikacji nie jest wolna od błędów oraz nieścisłości, na jakie wskazano powyżej – vide: *Wojna o wolność 1920, t. 2, Bitwa warszawska*, wybór i opracowanie A. Knyt, konsultacja historyczna J. Odziemkowski, J. Tarczyński, Ośrodek KARTA, Warszawa 2020, ss. 255. Poza tym zawiera ona większość błędów, które wcześniej znalazły się w albumach: *Rok 1920. Wojna Polski z Rosją bolszewicką*, op. cit., *1920. Wojna o Polskę*, op. cit., – vide choćby: zdjęcie zamieszczone w albumie *Wojna o wolność 1920, t. 2, Bitwa warszawska*, op. cit., s. 48–49 podpisane: „Naczelnik bazy samochodowej bolszewickiego Frontu Zachodniego i dowódca czołgu”. W rzeczywistości dwaj „krasnoarmiejcy” pokazani zostali na tle zdobycznego czołgu brytyjskiego, który Armia Czerwona w końcu 1919 r. zdobyła na „białych” wojskach należących do Sił Zbrojnych Południa Rosji. Pojazdy te stanowiły bowiem uzbrojenie Armii Ochotniczej wchodzącej wtenczas w ich skład. W sumie Armia Czerwona przejęła wtedy 20 brytyjskich czołgów Mark V. Tyle tylko, że pojazdów tych – bez żadnych wątpliwości – nie

Na marginesie powyższych rozważań powstaje jeszcze jedno pytanie, mianowicie: czy rzeczywiście tak nieprecyzyjnie w pewnych aspektach przygotowana popularnonaukowa publikacja historyczna zasługuje na szczególne uznanie oraz na nagrodę?⁹⁰ Jeszcze raz bowiem należy przypomnieć, że jest to kolejna mutacja albumów wydanych w 2005 i 2010 roku, nadal zawierająca wiele wcześniejszych – oraz zupełnie nowych – poważnych błędów oraz mniej lub bardziej istotnych uchybień.

Wydaje się też, że w dotychczasowym dorobku polskiej historiografii można byłoby znaleźć lepsze publikacje prezentujące źródłowy materiał fotograficzny poświęcony wojnie polsko-sowieckiej, szczególnie zaś wydarzeniom z wiosny i lata 1920 roku⁹¹.

Aleksander Smoliński

użyto wcale na „froncie przeciwpolskim”. Zdecydowały o tym głównie ówczesne mocno ograniczone możliwości przewozowe kolei sowieckich oraz przewidywany charakter działań wojennych, które miały polegać na szybkim i prowadzonym na szerokim froncie manewrze wspartym masami „strategicznej” konnicy – szerzej vide choćby: P. Wrangel, *Wspomnienia*, t. 1, Warszawa 1999; Г.Д. Гай, *На Варшаву! Действия 3 Конного Корпуса на Западном Фронте июль – август 1920 г. Военно-исторический очерк*, Москва–Ленинград 1928; С.М. Будённый, *Пройденный путь. Книга вторая*, Москва 1965; *Советская кавалерия. Военно-исторический очерк*, Коллегиальная работа под руководством А.Я. Сошникова, Москва 1984; V.P. Panow, J. Solorz, *Czołgi sowieckie 1939–1945*, Warszawa 1996; М.Н. Свириин, *Броня крепка. История советского танка 1919–1937*, Москва 2006. Ponadto vide także: A. Smoliński, *Stan kolejnictwa rosyjskiego i sowieckiego w okresie wojny domowej w Rosji oraz w czasie wojny z Rzeczpospolitą Polską – lata 1918–1922*, „Przegląd Wschodni” 2010, t. 11, z. 1 (41); idem, *Stan kolejnictwa w Rosji w okresie wojny domowej oraz w czasie wojny z Rzeczpospolitą Polską – lata 1918–1922*, „Świat Kolei” 2012, nr 2.

⁹⁰ Publikacja ta otrzymała nagrodę KLIO w kategorii edytorskiej.

⁹¹ Vide choćby: *Foto-relacje. Wojna 1920 (The 1920 War: A Photo-graphic Account.)*, op. cit.